

Антон ШЕХОВЦОВ

**Всеукраїнське об'єднання «Свобода»:
проблема легітимності боротьби за владу^{*}**

Вступ

Yевропейських ліберальних демократіях крайньо праві партії частіше за решту стикаються з проблемою легітимності на дуже різних рівнях – від юридичного та політичного до соціального та культурного. 1989 року найбільші бельгійські партії запровадили до політичного лексикону поняття «санітарний кордон» (фр. *cordon sanitaire*), яке передбачало відмову від будь-якого співробітництва поміркованих партій із праворадикальним «Фламандським блоком» (Vlaams Blok), що тоді набирав популярності. Попри те, що поняття «санітарного кордону» було застосовано до крайньо правих уперше в 1989 року, сама ця практика новою не була. Такий «кордон», наприклад, існував у Норвегії щодо Партії прогресу (Fremskrittspartiet) від її застування 1973 року аж донедавна¹.

Співпраця з правими радикалами в окремих випадках тягне за собою санкції щодо цілих держав. Приміром, 2000 року після парламентських виборів в Австрії було створено урядову коаліцію між крайньо правою Австрійською партією свободи (Freiheitliche Partei Österreichs, АПС) і консерваторами. З огляду на це, Європейський Парламент ухвалив резолюцію, в якій зазначив, що «прийняття АПС у коаліційний уряд легітимізує правий екстремізм у Європі»². Крім того, Європарламент видав звіт про протидію расизму та ксенофобії в Європейському Союзі, висловивши «тривогу з приводу входження до уряду Австрії Партії свободи Йорга Гайдера» і привітавши «рі-

* Статтю написано наприкінці 2012 року. Про дальшу політичну еволюцію ВО «Свобода» див. іншу статтю автора: Anton Shekhovtsov, “From electoral success to revolutionary failure. The Ukrainian Svoboda party”, www.eurozine.com/articles/2014-03-05-shekhovtsov-en.html. – *Прим. рео.*

¹ Детальніше про практику політичної ізоляції крайньо правих партій у Західній Європі див.: Laurent Kestel and Laurent Godmer, “Institutional Inclusion and Exclusion of Extreme Right Parties”, in *Western Democracies and the New Extreme Right Challenge*, eds. Roger Eatwell and Cas Mudde (London: Routledge, 2004), 133–149.

² “European Parliament resolution on the result of the legislative elections in Austria and the proposal to form a coalition government between the ÖVP (Austrian People’s Party) and the FPÖ (Austrian Freedom Party)”, European Parliament, 3 February, 2000. Детальніше див.: www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P5-TA-2000-0045+0+DOC+XML+V0//EN. Переглянуто: 11.05.2012.

шення чотирнадцяти членів Союзу про заморожування двосторонніх відносин із Австрією³. «Заморожування відносин» передбачало, зокрема, скасування двосторонніх візитів глав держав і урядів, але не зачіпало взаємин у рамках спільних інституцій ЄС⁴.

«Санітарний кордон» бував не тільки політичним. 2009 року одного з лідерів Британської національної партії (British National Party, БНП) Ричарда Барнброка було запрошено – як члена Лондонської Асамблей – на офіційний прийом у саду Букінгемського палацу. Маючи право запросити ще одну особу, Барнброк запропонував лідеру БНП Ніку Грифіну, аби той склав йому компанію, але, після хвили протестів у британській пресі та попередження про можливе скасування запрошення для самого Барнброка, Грифінові довелось відмовитися⁵. Не потрапив Грифін на «садову вечірку» до Єлизавети II 2010 року, хоч і був уже депутатом Європарламенту: цього разу його запрошення відкликав сам Букінгемський палац⁶.

У цьому контексті не можна не згадати і так званої політики «відмови у трибуни» (англ. No Platform), що її у 1970-х роках започаткували деякі студентські профспілки Сполученого Королівства⁷. Цей підхід передбачає, що особи, відомі ультранаціоналістичними поглядами, не повинні виступати в кампусі, а профспілкові діячі – ділити з ними трибуну. Згодом політика «No Platform» вийшла поза академічний простір: тепер ультранаціоналістам відмовляють у можливості будь-якого публічного виступу, котрий додавав би їхнім поглядам респектабельності.

Варто наголосити, що згадані приклади політичних, соціальних і культурних обмежень щодо крайньої правиці відповідають радше *духові* панівної в Європі ліберальної демократії, ніж букви законів, чинних в європейських державах. Унаслідок цього практика ізоляції правих радикалів часто зазнає

³ “Report on countering racism and xenophobia in the European Union”, European Parliament, 28 February, 2000. Детальніше див.: www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//NONSGML+REPORT+A5-2000-0049+0+DOC+PDF+V0//EN. Переглянуто: 11.05.2012. Варто наголосити, що рішення про перегляд відносин з Австрією ухвалював не ЄС, а його окремі члени.

⁴ Санкції щодо Австрії було знято вже за пів року по їх запровадженні. Згідно з експертним звітом, вони могли мати успіх тільки у короткотерміновій перспективі, тоді як на тривалий час спричинилися б до поширення в Австрії евросkeptичних настроїв. Див.: Susi Meret, *The Danish People's Party, the Italian Northern League and the Austrian Freedom Party in a Comparative Perspective: Party Ideology and Electoral Support*. PhD dissertation submitted to Aalborg University (2009), 18. Загалом санкції щодо Австрії було визнано неуспішними, тож коли 2001 року італійська крайньо права Ліга Півночі (Lega Nord) увійшла до уряду Сильвіо Берлусконі, держави ЄС не стали заморожувати двосторонні відносини з Італією.

⁵ “BNP boss pulls out of Palace trip”, BBC News, 27 May, 2009. Детальніше див.: http://news.bbc.co.uk/1/hi/uk_politics/8070466.stm. Переглянуто: 11.05.2012.

⁶ “BNP leader Nick Griffin banned by Buckingham Palace”, BBC News, 22 July, 2010. Детальніше див.: www.bbc.co.uk/news/uk-politics-10723764. Переглянуто 11.05.2012.

⁷ Brian Pullan, Michele Abendstern, *A History of the University of Manchester, 1973–1990* (Manchester University Press, 2004), 196.

критики з боку окремих прихильників ліберальних цінностей. Осереддям цієї критики є теза про те, що у справді демократичному суспільстві право на існування має будь-яка думка, натомість заборона висловлювати ті чи ті погляди підважує саму ідею свободи. Тут ми, справді, стикаємось із певним парадоксом: нетерпимість демократів щодо нетерпимості крайньо правих залишається нетерпимістю, хай би про які благи цілі йшлося. Цей парадокс чекає на розв’язання, але тут його не розглянатимемо⁸.

Однак якщо правих радикалів часто обмежують у політичних, соціальних і культурних правах відповідно до духу ліберальної демократії, то це не означає, що в європейських державах не існує букви закону, яка лімітує їхню діяльність і поширювані ними ідеї. Зазвичай ідеологію крайньо правих політичних об’єднань в європейських демократіях обмежують конституція, кримінальний кодекс або спеціальні закони про політичні партії. Відповідні норми ґрунтуються переважно на імплементації статті 2 Загальної декларації прав людини, яка, зокрема, зазначає, що «кожна людина повинна мати всі права й усі свободи, проголошені цією Декларацією, незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного чи соціального походження, майнового, станового або іншого становища»⁹. Як наслідок, організації, схильні обмежувати права та свободи окремих груп населення, виявляються нелегітимними у правовому сенсі – їхню діяльність обмежують або забороняють. Утім, чимало заборонених партій зазвичай поновлюють реєстрацію – часто під інакшою назвою – після внесення змін до установчих документів. Наприклад, коли у листопаді 2004 року Верховний суд Бельгії визнав «Фламандський блок» расистською організацією, партії було відмовлено в державному фінансуванні й у доступі до телекрана, що було рівнозначно припиненню діяльності. Але того ж місяця колишній лідер «Блоку» зареєстрував нову партію під назвою «Фламандський інтерес» (Vlaams Belang). Достоту так само було перереєстровано раніше заборонену крайньо праву чеську Робітничу партію (Dělnická strana) під назвою «Робітнича партія соціальної справедливості» (Dělnická strana sociální spravedlnosti). В окремих випадках делегітимація призводить до зниження статусу, як-от Словацькі збори – Національну партію (Slovenská pospolitosť – Národná strana) після розпуску було перетворено на громадську організацію. В інших випадках влада виявляється нездатною скасувати реєстрацію крайньо правих. Наприклад, спроба 2003 року заборонити Національно-демократичну партію Німеччини (Nationaldemokratische Partei Deutschlands, НДПН) не мала успіху, бо з’ясувалося, що окремі члени партійного проводу були агентами німецьких спецслужб, які, можливо, і мали нести відповідальність за злочини нацистської Німеччини.

⁸ Про парадокс толерантності див.: Karl Popper, *The Open Society and Its Enemies*. Vol. 1 (London: Routledge, 1945), 265–266; John Rawls, *A Theory of Justice* (Cambridge , Mass.: Belknap Press of Harvard University Press, 1971), 216–221; Jürgen Habermas, “Intolerance and Discrimination,” *International Journal of Constitutional Law* 1, 1 (2003): 2–12.

⁹ Загальна декларація прав людини. Детальніше див.: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_015. Переглянуто 11.05.2012.

ність за незаконні дії¹⁰. Поза тим, нині – з огляду на викриття у 2011 році неонацистського терористичного угруповання «Націонал-соціалістичне підпілля», що мало зв’язки з НДПН, – у Німеччині знову обговорюють можливість її заборони¹¹.

Як видно з наведених прикладів, крайньо праві партії в європейських демократіях стикаються з багаторівневою проблемою легітимності. У цій статті проблему розглянуто на прикладі праворадикального Всеукраїнського об’єднання «Свобода»; також тут проаналізовано окремі стратегії, використовувані партійними лідерами для підвищення/зміцнення легітимності організації. Але, заки перейти до безпосереднього обговорення окресленої теми, в наступному розділі розкриємо концептуальну основу статті.

Легітимність влади і легітимність боротьби за владу

У важливій теоретичній статті «Десять теорій про правий екстремізм» Роджер Ітвел висунув гіпотезу, згідно з якою «помітне зростання електоральних результатів правих екстремістів є результатом поєднання трьох (почаси пов’язаних) відчуттів», до яких належать: збільшення легітимності екстремізму, зростання індивідуальної ефективності та зниження довіри до системи¹². Однак, говорячи про політичну легітимність, слід розрізняти щонайменше два її типи: легітимність влади та легітимність боротьби за владу.

На думку британського політолога Дейвіда Бітема, який відкинув поширену, але неточну типологію легітимності Макса Вебера, влада є легітимною, якщо задовольняє три умови:

- владу здобувають і здійснюють відповідно до правил чи законів;
- правила чи закони втілюють визнаний принцип політичного авторитету, в рамках якого їх можна обґрунтувати;
- існують свідчення виразно вираженої згоди з владою з боку тих, кого наділено правом цю згоду давати¹³.

Перша умова не потребує додаткових коментарів. Друга умова Бітема складніша. Вона передбачає, що легітимність законів і правил постає з авторитетного джерела, а сам зміст цих правил є обґрунтованим. І то авторитетне джерело може бути як зовнішнім щодо суспільства (релігійні приписи, закони природи, наукові доктрини), так і внутрішнім (старійшини, культурні лідери,

¹⁰ Про юридичні та політичні спроби переслідувати праворадикальні політичні партії у п’яти західноєвропейських державах див.: Jaap van Donselaar, “Patterns of Response to the Extreme Right in Western Europe,” in *Right-Wing Extremism in the Twenty-First Century*, eds. Peter H. Merkl and Leonard Weinberg (London: Frank Cass Publishers, 2003), 263–282.

¹¹ Marcel Fürstenau, “Renewed efforts to ban German far-right NPD,” *Deutsche Welle*, 16 March, 2012. Детальніше див.: www.dw.de/dw/article/0,,15811961,00.html. Переглянуто 11.05.2012.

¹² Roger Eatwell, “Ten Theories of the Extreme Right,” in *Right-Wing Extremism*, 64.

¹³ David Beetham, *The Legitimation of Power* (Hounds Mills: Macmillan Education Ltd., 1991), 64–99. Бітемову критику типології Вебера див.: David Beetham, “Max Weber and the Legitimacy of the Modern State,” *Analyse&Kritik* 13, 1 (1991): 34–45.

сучасні представники народу). Своєю чергою, обґрунтованість правил передбачає диференціацію правителів і підлеглих, а також указує на їхні спільні інтереси. Щодо третьої умови Бітем пише, що згода має виявлятися не лише у формі добровільної згоди з владою, а й в «особливих діях, які публічно підтверджують цю згоду; значущість дій полягає в тому, що вони *наділяють* владу легітимністю, а не в тому, що вони є свідченням переконань людей»¹⁴. До таких дій можна віднести голосування за владу на вільних парламентських, президентських та інших виборах, а також участь у мітингах, демонстраціях та інших заходах, які підтверджують лояльність до влади. Бітем слішно зазначає, що ширість такої участі можна сфальсифікувати (наприклад, у мітингах можна брати участь за винагороду або щоб уникнути покарання за відмову від участі)¹⁵, але в кінцевому підсумку публічні масові заходи справляють емоційніше враження на суспільство, ніж обговорення автентичності народного пориву.

У рамках дискусії про крайньо праві партії, які в сучасних європейських демократіях перебувають радше в опозиції до панівного класу і влади, доречно говорити саме про другий тип легітимності, тобто про легітимність прагнення до влади. У науковій літературі чіткого означення цього типу бракує. Як пише Ітвел,

легітимність залежить від переконаності в тому, що партія є якимось чином суспільноприйнятною, звичайно шляхом створення враження, що вона є легітимною частиною національної традиції. [...] Легітимність може також випливати з практики підхоплення «екстремістських» тем і курсів чільними політиками, навіть якщо вони застосовуються у послабленій формі [...]. Відомі лідери громадської думки, особливо журналісти, також можуть грати роль у формуванні порядку денного, яка – необов’язково за схвалення екстремістських партій – може допомогти їхній справі¹⁶.

Попри цінність Ітвелових зауважень, їх, либо ж, замало, щоби сформувати потрібну дефініцію.

Нам вдається релевантним запропонувати означення легітимності боротьби за владу на підставі згаданої дефініції Бітема з необхідними змінами. Зокрема, ми можемо говорити про легітимність боротьби за владу тієї чи тієї політичної партії, якщо виконуються три умови:

- партія не порушує нормативних актів, що регулюють діяльність політичних об’єднань держави;
- політична доктрина партії не суперечить політико-культурним настановам суспільства;
- існує свідчення виразно вираженої згоди суспільства з діяльністю партії.

¹⁴ Beetham, *The Legitimation of Power*, 91. Курсив в оригіналі.

¹⁵ Beetham, *The Legitimation of Power*, 93–94.

¹⁶ Eatwell, “Ten Theories of the Extreme Right,” 64–65.

Тільки перша умова є абсолютною: в разі її порушення слід говорити про *нелегітимність* боротьби за владу. Інші дві умови є відносними; в разі їх повного або часткового порушення можна говорити про *дефіцит легітимності*.

Нелегітимність боротьби за владу в зв'язку з порушенням законодавства є абсолютною лише за послідовного дотримання законів органами правопорядку та відсутності політичної корупції. Якщо законів дотримуються несумілінно або правоохоронні органи свідомо ігнорують порушення тією чи тією партією нормативних актів, то боротьба за владу залишається легітимною. Поза тим, ідеально-типова форма означення легітимності боротьби за владу унеможливлює недбалість чи політичну корупцію, тому ця умова є абсолютною. Із тих самих причин політичні партії не мають змоги підвищити, зміцнити легітимність своєї боротьби за владу або вплинути на неї в рамках першої умови. За нормального функціонування демократії політичні партії або дотримуються законів і є легітимними, або не дотримуються й, отже, втрачають легітимність.

Щодо другої умови, то маємо справу з двома аспектами: внутрішнім і зовнішнім. Внутрішній аспект – це сама доктрина тієї чи тієї партії. В цьому випадку під «доктриною» слід розуміти тільки її езотеричний рівень¹⁷, тобто публічну інтерпретацію ідеології, оприявненої у партійних маніфестах і офіційних заявах у партійних та провідних медіях і різних засобах масової агітації. Останнє особливо важливо: пересічним громадянам гасла говорять про партійну ідеологію набагато більше, ніж маніфести та передвиборні програми.

Зовнішній аспект другої умови легітимності – політична культура суспільства, в якому функціонує партія. Під політичною культурою, услід за Габріелем Алмондом і Сідні Вербою, ми розуміємо сукупність «політичних орієнтацій, тобто позицій щодо політичної системи і її різних частин [соціальних об'єктів і процесів], а також позицій щодо власної ролі в цій системі»¹⁸. Політична культура є доволі тривкою характеристикою суспільства. Вона формується роками і погано піддається радикальним змінам, тому найважливішими чинниками, що впливають на неї, є політичні традиції держави та її історія. Політична культура передається і відтворюється в суспільстві за допомоги сімейного виховання, освіти, засобів масової інформації, культурних практик, політичних процесів тощо¹⁹.

¹⁷ У дослідженнях політичних ідеологій прийнято розрізняти езотеричний та езотеричний рівні. Езотеричний рівень ідеології відомий тільки лідерам і найвідданішим прихильникам партії; обговорення доктрини на езотеричному рівні відбувається тільки в закритому режимі. Розрізнення двох ідеологічних рівнів особливо важить у контексті дослідження крайніх правиці і лівиці. Див.: Gabriel A. Almond, *The Appeals of Communism* (Princeton University Press, 1954); Stan Taylor, “Race, Extremism and Violence in Contemporary British Politics,” *Journal of Ethnic and Migration Studies* 7, 1 (1978): 56–66.

¹⁸ Gabriel A. Almond, Sidney Verba, *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. (Newbury Park: Sage Publications, 1989), 12.

¹⁹ З огляду на вузькі рамки цієї статті тут видається неможливим дати детальніший опис методів і форм відтворення політичної культури, проте окремі приклади буде подано в наступних розділах.

Та чи та партія задовольняє другу умову легітимності боротьби за владу, якщо чимала частина суспільства вважає її доктрину нормальною. Поняття «нормальності» відносне: деякі ідеології дістають однакову оцінку в усіх європейських країнах, ставлення до інших може варіювати від країни до країни і від регіону до регіону. Приміром, відвертий неофашизм не вважають нормальним у жодній європейській країні, однак у Польщі та Греції подибуємо кардинально відмінні погляди на комунізм: грецька компартія (Коміਊністікó Кóмпци Еллáбас) тривалий час була третьою за впливом партією в країні, а в Польщі заборонено навіть зображення серпа і молота.

Друга умова легітимності боротьби за владу є «гнучкішою», ніж перша. Враховуючи ці два аспекти, політичні партії можуть, по-перше, видозмінювати свою доктрину відповідно до вкорінених у суспільстві політико-культурних настанов, а по-друге, намагатися вплинути на саму політичну культуру. Попри те, що – як сказано вище, – політична культура не надто улягає докорінним змінам, вона не є і суспільною константою. Аби зрозуміти, як політичні партії можуть впливати на політичну культуру, потрібно звернутися до відомої концепції культурної гегемонії, яку висунув Антоніо Грамші. В його термінах, культурна гегемонія – це консенсуальна основа наявної політичної системи всередині громадянського суспільства. Гегемонію протиставлено домінуванню за допомоги насильства: лише слабкі держави спираються в урядуванні на насильство, – сильні майже завжди здійснюють владу за допомоги гегемонії. Ті політичні сили, які прагнуть зміні ідеологічних основ влади (тобто, як писав Грамші, заміни одного історичного блоку іншим), ведуть не лише політичну боротьбу як таку, а й *позиційну війну*: вони намагаються змінити політичну культуру суспільства, зруйнувати або радикально змінити наявний консенсус. Окрім того, «щоби досягти культурної гегемонії, лідери історичного блоку повинні розробити світогляд, привабливий для широкого ряду інших суспільних груп; вони також мають стверджувати, щонайменше, з деяким ступенем вірогідності, що їхні власні інтереси також збігаються з інтересами суспільства загалом»²⁰. Тут ми спостерігаємо перехід першого аспекту другої умови легітимності (пристосування своєї доктрини до наявної політичної культури) у другий аспект (zmіна політичної культури задля реалізації власної доктрини).

Яким чином можлива зміна політичної культури? Вище згадувалося, що вона передається і відтворюється за допомоги домашнього виховання, освіти, медій, культурних практик тощо. Проте батьки, священики, вчителі, науковці, журналісти, літерати, музики, спортовці та різного штибу знаменитості не лише відтворюють політичну культуру. Передаючи наявні політико-культурні настанови, вони, завдяки своєму статусу, здійснюють неполітичну владу

²⁰ T. J. Jackson Lears, “The Concept of Cultural Hegemony: Problems and Possibilities,” *The American Historical Review* 90, 3 (1985): 571. Детальніше про концепцію культурної гегемонії див. в одній із найважливіших праць про теорію Грамші: Walter L. Adamson, *Hegemony and Revolution: A Study of Antonio Gramsci's Political and Cultural Theory* (Berkeley: University of California Press, 1980).

над «підлеглою» авдиторією. Попри існування певних – гласних і негласних – правил, що регулюють діяльність згаданих груп громадян, за демократії політична влада безпосередньо не бере участі у відтворенні політичної культури, і саме це є однією із кардинальних відмінностей домінування від гегемонії. Батьки, вчителі, журналісти та інші групи діють на основі консенсусу і передають його засади «підлеглим». Позиційна війна окремої ідеологічної групи (або історичного блоку), що перебуває в опозиції до чинної влади, зосереджується саме на відтворенні політико-культурних настанов. Хоч об'єктом позиційної війни є суспільство загалом, її найближчим предметом є ті референтні групи, які мають неполітичний авторитет. Виграти позиційну війну означає тим чи тим способом підмінити політико-культурні настанови під час їх передачі, що зрештою призводить до втрати легітимності панівного історичного блоку (влади).

Завершуючи обговорення другої умови легітимності боротьби за владу, повернімося до цитованого вже твердження Ітвела про те, що «легітимність може також випливати з практики підхоплення “екстремістських” тем і курсів чільними політиками». Це не зовсім так. Легітимність радикалів не випливає з практики підхоплення мейнстримними політиками їхніх тем, як не випливає вона з політичної співпраці, скажімо, консервативних партій із правими радикалами. В обох випадках ідеється про зміну або спробу зміни політико-культурних настанов суспільства. Своїми діями помірковані політичні сили як референтні групи модифікують консенсус і, таким чином, часто мимохіть допомагають радикальним силам в їхній позиційній війні, проте автоматична легітимація радикалів тут неможлива.

Основними формами, яких набуває згода суспільства з діяльністю партії, є (1) голосування за її кандидатів на виборах різних рівнів, (2) членство в партії та (3) участь у заходах, що їх влаштовує партія. Ця умова також є ідеально-типовою, тому тут нівелюються випадки «нечесного» прояву кожної з трьох зазначених форм. Очевидно, годі стверджувати, що геть усі громадяни, які віддали голоси за ту чи ту партію, справді підтримують її діяльність – вони могли зробити вибір довільно або з особливих мотивів: скажімо, заради винагороди, з примусу, задля жарту тощо²¹. Так само не можна стверджувати, що всі члени тієї чи тієї партії або всі учасники її заходів є перевонаними прихильниками певної ідеології, адже вони можуть брати участь у діяльності партії з корисливих мотивів. Проте врешті-решт – у контексті дотримання третьої умови легітимності боротьби за владу – першорядне значення має рівень електоральної підтримки партії, її організаційна міць і масовість заходів, а не індивідуальні мотиви окремих учасників і виборців. Піднесення електоральних показників партії, зростання її чисельності, збільшення кількості мітингів, демонстрацій, пікетів свідчать про поси-

²¹ Іноді за крайньо праві партії голосують виборці з протилежного політичного табору (ліві радикали або анархісти), висловлюючи такою електоральною поведінкою протест проти «Системи».

лення її легітимності в рамках третьої умови; зниження цих показників – про процес делегітимації.

Далі ми розглянемо кожну з трьох умов легітимності боротьби за владу на прикладі «Свободи». Зважаючи на важливість історії партії для розуміння проблем її легітимності, у наступному розділі буде – крім оцінки виконання «Свободою» першої умови легітимності – окреслено головні етапи її розвитку²².

«Свобода» та нормативні акти України

Міністерство юстиції України зареєструвало «Свободу» 16 жовтня 1995 року під назвою «Соціал-національна партія України» (СНПУ) відповідно до закону України «Про об'єднання громадян»²³. Реєстрація стала офіційним визнанням партії, що існувала від 13 жовтня 1991 року – саме тоді відбувся перший з'їзд СНПУ, на якому її головою було обрано Ярослава Андрушківа, а відповідальним за ідеологічні питання – Юрія Криворучка. Також до партії приєдналися Олег Тягнибок (уповноважений з організаційних питань) і Андрій Парубій (уповноважений з питань молоді)²⁴. Раніше засновники СНПУ були лідерами окремих націоналістичних організацій: Андрушків і Криворучко очолювали «Варту Руху», Тягнибок – «Студентське Братство», а Парубій – Організацію української молоді «Спадщина».

Як емблему СНПУ на пропозицію Нестора Пронюка, відповідального за пропаганду й агітацію, обрали т. зв. «вовчий гак» (нім. Wolfsangel)²⁵. Попри свою давню історію, цей рунічний знак набув сумної відомості як символ кількох дивізій СС у нацистському Райху, а також деяких повоєнних неофашистських організацій в Європі. Приміром, саме «вовчий гак» правив за емблему грецького «Золотого світанку» (Χρυσή Αυγή) від кінця 1980-х років; пізніше його замінили на меандр.

²² Про історію партії див. також: Anton Shekhovtsov, “The Creeping Resurgence of the Ukrainian Radical Right? The Case of the Freedom Party,” *Europe-Asia Studies* 63 (2011): 203–228; Anton Shekhovtsov, “From Para-Militarism to Radical Right-Wing Populism: The Rise of the Ukrainian Far-Right Party Svoboda,” in *Right-wing Populism across Europe: Re Emergence and Transformation of European Right-wing Politics and Discourses*, eds. Ruth Wodak, Brigitte Mral and Majid KhosraviNik (London: Bloomsbury Academic, 2013), 249–263; Per Rudling, “The Return of the Ukrainian Far Right: The Case of VO Svoboda,” in *Analyzing Fascist Discourse: European Fascism in Talk and Text*, eds. Ruth Wodak and John E. Richardson (London: Routledge, 2012), 228–255.

²³ Закон України «Про об'єднання громадян», Верховна Рада України. Детальніше див.: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2460-12>. Переглянуто 11.05.2012.

²⁴ Парубій вийшов зі «Свободи» 2005 року і нині є членом демократичної партії «Батьківщина».

²⁵ Руслан Зелик, «Історія СНПУ – ВО «Свобода»», в *Курс I. Основи націоналізму* (Івано-Франківськ, 2008), 63.

Фрагменти відозви СНПУ і оформлення газети
«Золотого світанку»

У перебігу реєстрації Мін'юст надіслав емблему СНПУ на розгляд комітету з геральдики, де жодного зв'язку з фашистською символікою не заважили²⁶, тож міністерство зареєструвало її як «монограму в складі літер “І” та “Н”», яка «утворюється шляхом переплетення вказаних літер, при чому літера “І” вертикально і в центрі перетинає поперечний елемент літери “Н”»²⁷. На відміну від пізнішого закону «Про політичні партії в Україні», закон «Про об'єднання громадян», чинний на момент реєстрації СНПУ, окремим пунктом забороняв пропаганду «війни, насильства чи жорстокості, фашизму та неофашизму». Є всі підстави припускати, що експерти комітету з геральдики не мали достатньої кваліфікації, аби розпізнати в емблемі СНПУ прямий зв'язок із символами фашистських і неофашистських організацій²⁸. Цікаво, що емблема «Спадщини» містила (і містить досі) змодифіковану свастику, що, вочевидь, також не викликало нарікань контрольних органів.

Іще однією проблемою СНПУ було узгодження партійної програми, розробленої 1991 року, з вимогами закону. За визнанням члена СНПУ Руслана Зелика (нині очолює Інститут політичної освіти «Свобода» і є депутатом Верховної Ради VII скликання), програма «була в ту пору неначе вибух атомної бомби в центральній частині Львова. [...] Ця програма була коротка (29 пунктів), на той час надзвичайно радикальна і водночас проста й чесна»²⁹. Щоби зареєструватися в Міністерстві юстиції, СНПУ довелося вилучити з першої програми такі пункти:

²⁶ «Основатель Социал-Национальной партии Ярослав Андрушкевич: “Если выявили сексата, то лучше не трогать”», *Главком*, 26 липня, 2011. Детальніше див.: <http://glavcom.ua/articles/4295.html>. Переглянуто 11.05.2012.

²⁷ «Соціал-національна партія України. Опис емблеми», Міністерство юстиції України. Детальніше див.: <http://minjust.gov.ua/0/28447>. Переглянуто 11.05.2012.

²⁸ Наприклад, у Німеччині використання «вовчого гака» крайньо правими є кримінальним злочином.

²⁹ Зелик, «Історія СНПУ – ВО “Свобода”», 64. Попри Зеликове твердження про те, що перша програма СНПУ містила 29 пунктів, програма, опублікована в Курс I. Основи націоналізму, містить 31 пункт. Водночас Олег Тягнибок якось говорив про програму на 33 пункти, див.: «Олег Тягнибок: “Мені б не хотілося, щоби мої погляди і моя позиція на-

- Соціал-національна партія України (СНПУ) ставить собі за мету взяти політичну владу в Україні для побудови нової держави і нового суспільства;
- СНПУ вважає Російську державу причиною всіх бід в Україні;
- Боротьба із промосковськими настроями і московським впливом в Україні – одне з першочергових завдань СНПУ;
- СНПУ – непримирений противник комуністичної ідеології та політичних партій і суспільних рухів, які пропагують і проводять її в житті;
- Усі інші політичні сили СНПУ відносять або до націонал-колаборантів – зрадників української революції, або до націонал-романтиків – пустоцвіту української революції, які, окрім голої «революційної» фрази, ні на що більше не здатні;
- Україна – геополітичний центр Євразії. В силу цього вона може існувати тільки як могутня держава, або як самостійна держава не існувати взагалі. Ми змінюємо застаріле гасло «Самостійна Україна» на гасло «Велика Україна»;
- СНПУ для досягнення своїх тактичних завдань не сковує себе догмами, а керується можливостями моменту, постійно пам'ятаючи про стратегічні цілі.

Емблема Організації української молоді «Спадчина»

Хоч СНПУ вилучила з офіційної програми пункти, що, можливо, суміщали статті 4 («Обмеження на створення і діяльність об'єднань громадян») закону «Про об'єднання громадян», вона й далі використовувала перший варіант програми для внутрішніх цілей³⁰. Те, що СНПУ зберегла праворадикальну риторику, засвідчується численні партійні видання, як-от насамперед газета «Соціал-Націоналіст» за редакції Антона Радомського, журнал «Орієнтири» за редакції Парубія, а також брошури, есеї та збірки, серед яких можна згадати «У пошуках українського Піночета?»³¹, «Погляд справа»³² і «Правий напрям»³³. Головною ідеєю, пропагованою соціал-націоналістами, було уявлення про Україну як форпост, що охороняє «евро-

шкодили Ющенкові”, Українська правда, 31 березня, 2004. Детальніше див.: www.pravda.com.ua/news/2004/03/31/2998984. Переглянуто 12.08.2012.

³⁰ Зелик, «Історія СНПУ – ВО “Свобода”», 64. Також див.: «Олег Тягнибок», Українська правда.

³¹ Валентин Мороз, У пошуках українського Піночета? (Львів, 1999).

³² Андрій Парубій, Погляд справа: статті, виступи, інтерв’ю (Львів, 1999).

³³ Правий напрям, ред. Антін Радомський. (Львів, 1998) Збірник містить вибрані статті з газети «Соціал-Націоналіст».

пейську цивілізацію» від «викликів зі Сходу». Ця ідея не була новою і в міжвоєнний час відбилась у багатьох працях чільного ідеолога українського фашизму Дмитра Донцова. Як і Донцов, ідеологи СНПУ вважали, що «Схід» нині вособлює Росія. Ось пасаж, доволі характерний для світогляду соціал-націоналістів:

Пригадаємо часи Київської держави. Тоді Україна була одним із провідних центрів культурного життя Європи, найбільшою мілітарною силою Європи. Власне тоді Україна захистила білу расу від тотальної навали азіатських орд. [...] Зараз Україна стоїть на грани двох світів, і наш обов'язок сьогодні – протистояти руйнівним псевдоідеям, якими заполонений Захід і які вороги прагнуть експортувати в Україну, протистояти агресивності згубних ідей дикого азіатського світу, уособленням якого сьогодні є Росія³⁴.

Під «груйнівними псевдоідеями» СНПУ мала на увазі марксизм і лібералізм:

Ці вульгарно-споживацькі ідеології, поборюючи і доповнюючи одна одну протягом усього останнього століття, є *насправді лише різними сторонами однієї медалі*. Як інтернаціоналістичний марксизм, так і космополітичний лібералізм є чужими духові української нації. Нації, що є коренем білої раси³⁵.

Лідери СНПУ ентузіястично перейняли тезаврус європейського руху «Нових правих», проте зберегли біологічну інтерпретацію расизму, тоді як «Нові праві» сповідують т. зв. культурний расизм, або неорасизм³⁶. Наслідуючи ідеологічні настанови «Нових правих», ворогом «європейської цивілізації» соціал-націоналісти вважали також США, «природними складовими» яких є «сексуальні революції, паціфізм, наркоманія, порнографія, сексуальні меньшини»³⁷. Як писав Парубій,

Росія і США є двома центрами мондіалізму, які, власне, і прагнуть знищити європейський дух, як ворожий своїй сутності. Прагнуть знищити ідентичність європейських націй. Але вони не розуміють – варвари можуть тимчасово перемогти, можуть багато знищити, але європейський дух, дух білої раси вони не знищать. Варвари приходять і відходять, а Європа залишається, Європа як центр світової духовності і цивілізації, Європа вільних націй³⁸.

³⁴ Андрій Парубій, «Наш шлях», у *Правий напрям*, 39. Вперше опубліковано 19 жовтня 1997 року.

³⁵ Левко Мартинюк, «Чому на наших стягах знак “Ідея Нації”», у *Правий напрям*, 45. Виділення в оригіналі. Вперше опубліковано 19 жовтня 1997 року.

³⁶ Про «Нових правих» див.: Роман Кабешев, *«Новые правые» на марше: Франция... далее везде?* (Н. Новгород, 1999); Tamir Bar-On, *Where Have All the Fascists Gone?* (Aldershot: Ashgate, 2007).

³⁷ Андрій Парубій, «На грани двох світів», у *Правий напрям*, 24. Вперше опубліковано 26 червня 1997 року.

³⁸ Андрій Парубій, «Європа вільних націй», *Орієнтири* 1 (1999): 22.

«Справжня нація, – на думку Андрія Поцілуйка, – це велика сім'я [sic!], спільнота людей кровно споріднених. Одна раса, одна кров, єдині предки». Російський та американський народи, навпаки, це «псевдонації або квазінації», «неорганічні, механістичні спільноти-монстри»³⁹. Таке ставлення до Росії та США СНПУ пропагувала від самого початку своєї діяльності. Наприклад, перша відозва СНПУ проголошувала:

Демократи і партократи будують таку Україну, де росіянам буде жити краще ніж у Росії, а українець і надалі залишиться громадянином другого сорту. Нас продовжують дурити ідеями про права людини. Не звертаймо уваги на модні космополітичні вітри з-за океану. Нація – основа, на якій сформувалися держави Європи. Цей принцип – причина їхніх досягнень. Нація – корінь держави!⁴⁰

Ще одним ворогом, окрім Росії та США, в СНПУ вважали іслам. Якщо Росія втілює «загрозу зі сходу», США – «із заходу», то іслам є «загрозою з півдня»⁴¹. Говорячи про «сотні тисяч арабів, турків, курдів», які «компактно осідають у Європі», Андрій Холявка надавав ісламу расового виміру, мовляв, «через сто років власне європейці становитимуть меншість на власній землі, і там, де колись дзвонили церковні дзвони – муедзини кликатимуть право-вірних на молитву»⁴².

Крім збереження вірності радикальному варіанту політичної програми, ще одним потенційним викликом легітимності СНПУ була наявність воєнізованих (парамілітарних) формувань, заборонених тією ж статтею 4 закону «Про об'єднання громадян». Першим таким формуванням при СНПУ стали «Народні охоронні загони». Ця назва очевидно відсидала до «Schutzstaffel» (нім. охоронний загін, SS) – назви головної воєнізованої організації нацистської партії Адольфа Гітлера. «Народні охоронні загони», сформовані на основі «Студентського Братства», складалися з робітничої та студентської частин. Найвідомішою їхньою акцією стала сутичка з міліцією 22–24 вересня 1993 року в Києві на тлі відкриття чергової сесії Верховної Ради. Пізніше СНПУ спробувала офіційно зареєструвати «Народні охоронні загони», але сама лише їхня назва вказувала на невідповідність законові⁴³. Ще одним воєнізованим формуванням СНПУ стало «Товариство сприяння Збройним силам та Військово-морському флоту України “Патріот України”», створене 1996 року Парубієм та іншим членом СНПУ Леонтієм Мартинюком (нині заступник голови ВО «Свобода» з питань зв’язків із громадськістю, депутат Верховної Ради VII скликання) на основі «Народних загонів». Назва організації стала свого роду прийомом, який дав змогу СНПУ легально мати парамілітарне

³⁹ Андрій Поцілуйко, «Miscellanea», *Орієнтири* 1 (1999): 39.

⁴⁰ Відозва Соціал-Національної партії України.

⁴¹ Павло Панько, «Місце України в Європі», *Орієнтири* 6 (2001): 8.

⁴² Андрій Холявка, «Яка Європа?», *Орієнтири* 7 (2001): 11.

⁴³ Едуард Андрющенко, «Парамілітарні структури українського націоналістичного руху 90-х рр. ХХ ст.», в *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету XXX* (2011), 49.

Марш «Патріота України» у Львові

формування. Чисельність «Патріота України» в період розквіту (1999–2001 роки) становила 300–400 осіб⁴⁴.

(Завважмо, що саме наявність парамілітарного формування «Українська народна самооборона» [УНСО] при політичній партії Українська національна асамблея [УНА] стала формальним приводом позбавити партію реєстрації 1995 року. Однак упродовж 1990-х років воєнізовані формування існували при сливі всіх значних крайньо правих партіях: приміром, Всеукраїнське політичне об’єднання «Державна самостійність України» [ДСУ] мало Варту ДСУ, Конгрес українських націоналістів [КУН] – «Тризуб ім. Степана Бандери». Як видно, підставою зняття УНА з реєстрації була участь бійців УНСО в масових заворушеннях і сутичках із міліцією 18 липня 1995 року під час похорону патріярха Володимира у Києві.)

Підбиваючи підсумки початкового етапу існування СНПУ, зазначимо, що партія перебувала на межі відповідності першій умові легітимності боротьби за владу, бо порушувала закон «Про об’єднання громадян», і тільки непоінформованість і, можливо, недбалість контрольних органів дали змогу СНПУ залишатися легальною. Головними підставами, на яких Мін’юст міг позбавити СНПУ реєстрації, були наявність воєнізованого формування «Патріот України», використання (нео)нацистської символіки і пропаганда расистських ідей.

⁴⁴ Андрющенко, «Парамілітарні структури», 45.

Нині діяльність політичних партій в Україні регулює закон «Про політичні партії в Україні»⁴⁵, який заступив закон «Про об'єднання громадян». Стаття 5 нового закону великою мірою повторює статтю 37 Конституції України⁴⁶, зокрема стверджує, що в Україні заборонено створення і діяльність політичних партій, програмні цілі або дії яких спрямовано на «ліквідацію незалежності України; зміну конституційного ладу насильницьким шляхом; порушення суверенітету і територіальної цілісності України; підрив безпеки держави; не-законне захоплення державної влади; пропаганду війни, насильства, розповсюдження міжетнічної, расової чи релігійної ворожнечі; посягання на права і свободи людини; посягання на здоров'я населення». Крім того, згідно з Конституцією і законом, «політичні партії не можуть мати воєнізованих формувань», а «діяльність політичної партії може бути заборонена лише за рішенням суду».

Попри інцидент із УНА, яку все-таки вдалося перереєструвати 1997 року, в Україні – як і в багатьох європейських демократіях – не має поширення практика зняття політичних партій з реєстрації. Виняток становлять події 2003 року, на яких варто зупинитися трохи докладніше.

5 квітня 2001 року Верховна Рада ухвалила закон «Про політичні партії в Україні», який – як уже знаємо – заступив закон «Про об'єднання громадян». На початку 2002 року Мін'юст зобов'язав усі партії до 1 квітня узгодити програмні та статутні документи з вимогами нового закону та подати їх на перевірку⁴⁷. 2003 року внаслідок масштабної перевірки кількість партій в Україні скоротилася з 125 до 96. СНПУ, КУН й УНА перевірку пройшли успішно, а от реєстрацію ДСУ було скасовано. Спроба оскаржити рішення Верховного Суду успіху не мала, і частина колишніх членів ДСУ ввійшла до складу інших праворадикальних організацій – «Тризуба ім. Степана Бандери», УНА й СНПУ⁴⁸. Важливо, що ДСУ було визнано нелегальною не з ідеологічних причин, а через порушення статті 11 «Реєстрація політичних партій» нового закону.

Успішна перевірка документів СНПУ в Мін'юсті стала додатковим підтвердженням легітимності партії. Втім, відбувалася ця перевірка на тлі організаційного занепаду СНПУ: «Патріот України» фактично перестав існувати ще 2001 року, партія стрімко втрачала прихильників, майже припинила видавничу діяльність, електоральна підтримка залишалася вкрай низькою, а

⁴⁵ Закон України від 5 квітня 2001 року № 2365-III «Про політичні партії в Україні», Міністерство юстиції України. Детальніше див.: <http://minjust.gov.ua/0/2126>. Переглянуто 11.05.2012.

⁴⁶ Конституція України, Верховна Рада України. Детальніше див.: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/ 254k/96-вр>. Переглянуто 11.05.2012.

⁴⁷ «На 1 січня 2003 року Мін'юстом України зареєстровано 125 політичних партій», Міністерство юстиції України, 14 січня, 2003. Детальніше див.: www.minjust.gov.ua/0/news/3015. Переглянуто 11.05.2012.

⁴⁸ Едуард Андрющенко, «Об'єднання “Державна самостійність України” у політичному житті 1989–2003 рр.», в *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету* XXIX (2010), 237.

між лідерами партії виникли конфлікти. Ці процеси почали свідчити про порушення СНПУ третьої умови легітимності боротьби за владу (про що йтиметься далі), але, за іронією долі, зниження активності партії та організаційна криза допомагали їй виконувати першу умову легітимності – дотримуватися законів «Про об’єднання громадян» і «Про політичні партії в Україні». Крім того, в ті роки партія розробила нову політичну програму, яку можна вважати ідеологічно найпоміркованішою програмою СНПУ/«Свободи» за весь час існування⁴⁹. СНПУ відмовилася від згадування «соціал-націоналізму» і колишнього агресивного ставлення до Росії, виступила за вступ України до НАТО та ЄС. Однак, попри пом’якшення риторики, у програмі СНПУ, як і раніше, пропагувала відверто етнонаціоналістичні ідеї. Зокрема йшлося про те, що партія воліє, аби «основними цінностями українського суспільства стали основні цінності українського народу: українська мова, національна символіка, українські народні звичаї та традиції, а також такі загальнолюдські вартості, як героїзм, честь, совість, шляхетність, гідність, самоповага, чесність, свобода, справедливість». Етнонаціоналістичні ідеї виявлялись і в прагненні партії розділити на законодавчу рівні «титульну націю», тобто український етнос, і «національні меншини» з різним обсягом прав і обов’язків.

«Самомодерация» СНПУ не обмежилась ухваленням нової програми. На початку 2004 року «іміджмейкери» французького Національного фронту, з яким СНПУ співпрацювала від 2000 року в рамках Евронату – альянсу європейської крайньої правиці, – провели консультації з керівництвом партії, в результаті чого соціал-націоналісти зініціювали «ребрендинг» партії⁵⁰. 14 лютого 2004 року СНПУ провела з’їзд, на якому змінила назву на «Всеукраїнське об’єднання “Свобода”», офіційно розпустила парамілітарний «Патріот України» і відмовилася від «вовчого гака» як емблеми (його замінили зображенням правої руки з піднятими трьома пальцями – одним із символів української скаутської організації «Пласт»). Головою партії було обрано Олега Тягнибока.

Під орудою Тягнибока «Свобода» лише раз потрапила у вир гучного судового скандалу. Влітку 2004 року під час виступу на горі Яворина, на місці старшинської школи УПА «Олені», Тягнибок зокрема емоційно заявив:

Прийшов ворог і забрав їм ту Україну. Але вони не боялись, як і ми зараз не повинні боятися, вони взяли автомат на шию і пішли в ті ліси, вони готувалися і боролися з москалями, боролися з німцями, боролися з жидовою і іншою нечистю, яка хотіла забрати в нас нашу Українську Державу! [...]

І Ви – українські націоналісти, українські патріоти – Ви маєте стати отими героями, які сьогодні будуть захищати оту землю, на якій ми стоїмо – нашу Українську національну землю, нашу материну землю, яку нам дали наші батьки. [...]

⁴⁹ «Програма Соціал-Національної партії України», *Радикальний Український Націоналізм*. Детальніше див.: <http://web.archive.org/web/20060715130656/www.run.org.ua/content/view/531/33>. Переглянуто 11.05.2012.

⁵⁰ «Андрій Парубій: Зміна назви СНПУ ніяким чином не пов’язана із співпрацею партії з блоком “Наша Україна”», *Вголос*, 18 лютого, 2004. Детальніше див.: <http://vgolos.com.ua/politic/news/32508.html>. Переглянуто 11.05.2012.

Оті молоді люди і ви, сивочолі, оце є та суміш, якої найбільше боїться москальсько-жидівська мафія, яка сьогодні керує в Україні⁵¹.

Тоді Тягнибок брав участь у президентській кампанії Віктора Ющенка, тож інцидентом на горі Яворина радо скористалися прибічники його опонента Віктора Януковича. Прокуратура Івано-Франківської області порушила проти Тягнибока справу за звинуваченням у розпалюванні міжнаціональної ворожнечі, але 31 березня 2005 року його було остаточно вилучено після кількох судів. Утім, виступ цей коштував Тягнибоку місця в парламентській фракції «Нашої України».

У 2006 році виникла перша – після «ребрендингу» – загроза легітимності «Свободи» згідно з першою умовою. Перед парламентськими виборами 2006 року, на які «Свобода» йшла з «Програмою захисту українців», Центральна виборча комісія ухвалила «звернутися до Міністерства юстиції України щодо внесення ним подання до Верховного Суду України про заборону діяльності Всеукраїнського об'єднання “Свобода”»⁵². ЦВК знайшла порушення статті 37 Конституції у двох пунктах програми, в яких ішлося про те, щоб «заборонити комуністичну ідеологію як людиноненависницьку, що завдала невірної шкоди українському народові» й «ухвалити новий Закон про громадянство, згідно з яким громадянство надаватиметься тільки тим особам, що народилися в Україні або є етнічними українцями. Позбавляти натуралізованих чужоземців українського громадянства за вчинення карних злочинів». Мін’юст відреагував на постанову ЦВК за дві доби, заявивши, що «не вбачає підстав для внесення до Верховного Суду України подання про заборону діяльності Всеукраїнського об'єднання “Свобода”»⁵³.

24 травня 2009 року «Свобода» ухвалила нову офіційну програму партії на основі «Програми захисту українців»⁵⁴. Нова (нині чинна) програма є радикальнішою, ніж попередня, зокрема закликає «встановити в паспорті та свідоцтві про народження графу “національність”»; «ввести кримінальну відповіальність за будь-які прояви українофобії»; «винести на всенародне обговорення проект Закону про пропорційне представництво в органах виконавчої влади українців та представників національних меншин»; «встановити оборону усиновлення українських дітей чужинцями»; «ухвалити закон про суворіші антиімміграційні заходи та вдосконалення системи утри-

⁵¹ «Повний текст виступу Олега Тягнибока на горі Яворина», ВО «Свобода», 17 липня, 2004. Детальніше див.: www.svoboda.org.ua/dokumenty/vystupy/002108. Переглянуто 11.05.2012.

⁵² Постанова 3 січня 2006 року № 29 «Про звернення до Міністерства юстиції України щодо внесення ним подання до Верховного Суду України про заборону діяльності Всеукраїнського об'єднання “Свобода”», Центральна виборча комісія, 3 січня, 2006. Детальніше див.: www.cvk.gov.ua/pls/acts>ShowCard?id=20208&what=0. Переглянуто 11.05.2012.

⁵³ «Міністерство юстиції вважає законними положення “Програми захисту українців”», ВО «Свобода», 5 січня, 2006. Детальніше див.: www.svoboda.org.ua/diyalnist/novyny/002379. Переглянуто 11.05.2012.

⁵⁴ «Програма ВО “Свобода” (чинна)», ВО «Свобода», 12 серпня, 2009. Детальніше див.: www.svoboda.org.ua/pro_partyu/prohrama. Переглянуто 11.05.2012.

мання і депортації чужоземців-нелегалів»; «здійснити публічний судовий процес над комунізмом»; «вимагати від Москви офіційного визнання, вибачення та компенсації за геноцид українців». Партия, як і раніше, позитивно ставиться до членства України в НАТО, але, замість вступу до ЄС, тепер закликає «спрямувати зовнішньополітичні зусилля на побудову тісної політичної та економічної співдружності з природними союзниками – країнами Балто-Чорноморської геополітичної осі (Швеція, Норвегія, Фінляндія, Литва, Латвія, Естонія, Польща, Болгарія, в перспективі – Білорусь тощо)». Водночас «Свобода» наполягає на виході України з СНД і пропонує активізувати проект ГУАМ (регіональне об'єднання Грузії, України, Азербайджану та Молдови). Попри радикалізацію партійної програми, немає причин сумніватися в тому, що вона відповідає вимогам закону «Про політичні партії в Україні».

Інша можлива загроза легітимності «Свободи» виникла після заворушень у Львові 9 травня 2011 року. Того дня представники праворадикальних проросійських партій «Родіна» та «Русське єдинство» прибули до Львова, аби відзначити державне свято Дня Перемоги. Про намір проросійських крайньо правих пройти маршем вулицями Львова під п'ятнадцятиметровим червоно-блакитним прапором було відомо заздалегідь, тому «Свобода» звернулася до суду з проханням заборонити партії «Русське єдинство» проводити масові заходи у Львові, і 4 травня це прохання було задоволено⁵⁵. Попри це, десь 150 активістів «Родіни», «Русского единства», організації «Дозор» і ветеранів війни прибули до Львова, де наразилися на запеклий опір з боку націоналістично налаштованої молоді й активістів «Свободи», одного з яких було поранено з травматичного пістолета й ушпиталено. Незабаром член фракції Партиї регіонів Вадим Колесніченко виступив у Верховній Раді і зажадав «від імені ветеранських організацій», від жителів «міста-героя Севастополя» заборони «фашистуючої організації “Свобода”», притягнення до кримінальної відповідальності «нацистських пособників», які «мало того, що напали на ветеранів, творили відкритий розбійний напад, вони нападали на співробітників міліції»⁵⁶. Разом із Колесніченком заборонити «Свободу» як організацію, яка «сприяє розпалюванню міжнаціональної ворожнечі», вимагали, зокрема, депутати від ПР Луганської облради⁵⁷, депутати від Комуністичної партії України (КПУ) Дніпропетровської міськради⁵⁸, члени львівського

⁵⁵ «Суд запретил “Русскому единству” маршировать 9 мая во Львове», *Левый берег*, 4 мая, 2011. Детальніше див.: http://lb.ua/news/2011/05/04/94860_sud_zapretil_russkomu_edinstvu.html. Переглянуто 11.05.2012.

⁵⁶ «“Регионал” Колеснichenko предлагает запретить “Свободу”», *Українські Новини*, 11 травня, 2011. Детальніше див.: <http://un.ua/rus/article/328115.html>. Переглянуто 11.05.2012.

⁵⁷ «Луганские депутаты требуют запретить “Свободу”», *Donbass.UA*, 10 мая, 2011. Детальніше див.: <http://donbass.ua/news/politics/2011/05/10/luganskie-deputaty-trebuju-t-zapretit-svobodu.html>. Переглянуто 11.05.2012.

⁵⁸ «Днепропетровские коммунисты требуют запретить деятельность ВО “Свобода”», *Интерфакс-Украина*, 18 мая, 2011. Детальніше див.: www.interfax.com.ua/rus/pol/68901. Переглянуто 11.05.2012.

обкуму КПУ⁵⁹. Ці вимоги не було задоволено, проте 15 вересня 2011 року у Верховній Раді було зареєстровано проект закону «Про протидію екстремізму», зініційований Колесніченком і покликаний криміналізувати екстремізм⁶⁰. Однак, як слухно зазначили в Головному науково-експертному управлінні, чинний Кримінальний кодекс уже передбачає кримінальну відповідальність за злочини, пов’язані з можливими проявами екстремізму. Крім того, було визнано, що проект закону «не тільки не сприятиме досягненню мети, про яку йдеться у Пояснювальній записці до законопроекту, а й може створити передумови для масових порушень прав і свобод людини і громадянині»⁶¹. Зрештою, в квітні 2012-го законопроект відхилили. Справді, окрім його положення було сформульовано вкрай нечітко. Приміром, в означенні «екстремізму» автори посилалися на «несприйняття правил поведінки (соціальних норм)», хоч «поведінка» та «соціальні норми», звісно, є поняттями суб’єктивними, і кожен громадянин України на законних підставах трактує їх індивідуально. І то не можна не визнати, що в разі ухвалення закону «Про протидію екстремізму» політичні противники «Свободи» дістали б легальну підставу ініціювати припинення діяльності партії.

Підсумовуючи: якщо в період СНПУ (1991–2004) існували обґрунтовані сумніви в легальності партії, то зміни, які відбулися після переименування її організаційно-ідеологічного «ребрендингу», дають підставу говорити, що нині «Свобода» цілком виконує першу умову легітимності і не порушує нормативних актів, що регулюють діяльність політичних об’єднань.

«Свобода» та політична культура суспільства

На відміну від оцінки того, чи відповідає діяльність «Свободи» законам України, визначити, чи успішно виконує партія другу умову легітимності, а саме чи не суперечить її політична доктрина політико-культурним настановам суспільства, видається непростим завданням. Складність зумовлено історією української держави, коли в кожному регіоні країни поставала своя політична культура. Тому важко не погодитися з Олександром Стегнієм, який пише «про відсутність у сучасному українському суспільстві консенсусної політичної культури з узгодженим ставленням громадян загалом усієї країни до певних

⁵⁹ «Львовские коммунисты требуют от ВР запретить “Свободу”», *Подробности*, 8 июня, 2011. Детальніше див.: <http://podrobnosti.ua/power/2011/06/08/774232.html>. Переглянуто 11.05.2012.

⁶⁰ Проект Закону про протидію екстремізму, Верховна Рада України, 15 серпня, 2011. Детальніше див.: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=41152. Переглянуто 11.05.2012.

⁶¹ «Висновок Головного науково-експертного управління 25.04.2012», Верховна Рада України, 25 квітня, 2012. Детальніше див.: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc34?id=&pf3511=41152&pf35401=221156. Переглянуто 11.05.2012.

політичних сил, які відстоюють відповідні ідеологічні цінності й політичний вектор розвитку»⁶².

Наявність кількох політичних регіональних субкультур в Україні, можливо, не була би такою гострою проблемою в контексті нашого дослідження, якби існувала достатня кількість оброблених емпіричних даних (насамперед результатів опитувань громадської думки), які показували би чітку картину політико-культурних настанов українського суспільства в різних регіонах і в різні періоди існування української держави. Прикладом таких вдалих досліджень можна вважати крос-темпоральний порівняльний аналіз політичної культури Львова та Донецька, виконаний групою українських науковців⁶³, однак інші регіони досі, за деякими винятками, проігноровано. З огляду на ці проблеми, в оцінці виконання «Свободою» другої умови легітимності боротьби за владу ми зосередимося на другому етапі існування партії (від 2004 року дотепер), проте найбільшу увагу буде приділено періоду 2010–2012 років.

Як уже було сказано, маніфести і політичні програми мають менше значення для формування громадської думки про ту чи ту партію, ніж її публічні гасла, акції та виступи у ЗМІ. Ознайомлення з політичною програмою «Свободи» потребує усвідомленого бажання, тоді як знайомство громадян із партійними гаслами відбувається принаїдно, ненавмисно або взагалі мимоволі. Крім того, гасла та акції «Свободи» мають велике значення для розуміння доктрини партії, бо не всі ідеологічні настанови можуть відбиватися в офіційній політичній програмі без порушення першої умови легітимності, тобто Конституції, Кримінального кодексу та закону «Про політичні партії в Україні». Аналіз новин і звітів про діяльність «Свободи» у 2004–2012 роках дає змогу виснувати, що пріоритетні теми, які партія озвучує на мітингах, акціях протесту, маршах і у мейнстримних ЗМІ, можна розділити на дві групи – «за» і «проти».

До групи позитивних тем належать:

- героїзація й уславлення Організації українських націоналістів (ОУН) та Української повстанської армії (УПА);
- захист і поширення української мови.

До групи негативних тем можна зарахувати:

- антикомунізм;
- критику Росії та боротьбу з російським впливом в Україні;
- боротьбу з африканською й азійською міграцією до України;
- гетеросексизм⁶⁴.

Як свідчить список, негативні теми беруть гору над позитивними, а ідеологи «Свободи» слабують на «облогове мислення», що також дається знаки у назві та змісті головного партійного документа – «Програми захисту українців».

⁶² Олександр Стегній, «Типи політичної культури регіональних спільнот України», *Вісник Львівського університету. Сер. Соціологія* 2 (2008), 33.

⁶³ Наприклад, див.: «Львів–Донецьк: соціальні ідентичності в сучасній Україні», *Україна модерна. Спеціальний випуск*, 2 (2007).

⁶⁴ Зазначимо, що сливе той самий набір тем був властивим і для СНПУ. Виняток становить тільки боротьба з міграцією в Україну, менш актуальна у 1991–2003 роках.

Як українське суспільство ставиться до головних ідеїв «Свободи»? Приблизну відповідь уможливлюють наявні результати опитувань громадської думки.

Героїзація й уславлення ОУН та УПА

Згідно з опитуванням соціологічної групи «Рейтинг», на запитання про підтримку ідеї «визнати ОУН-УПА учасниками боротьби за державну незалежність України» 2010 року ствердно відповіли 20% респондентів по всій Україні, 2011 року – 27%, а 2012 року – 24%. Проти такої ідеї виступали 2010 року 61% респондентів, 2011 року – 49%, а 2012 року – 57%⁶⁵. 2012 року цю ідею найбільше підтримували в західній частині України (65%), в північній і центральній частинах її підтримували 27% і 22%, а на Півдні та Сході – 8% і 7% відповідно. Цілком очікувано, ідея визнання вояків ОУН-УПА учасниками національно-визвольної боротьби є найпопулярнішою серед прихильників «Свободи» (96%) і найменш популярною – серед прихильників КПУ (0%)⁶⁶.

Захист і поширення української мови

Захист і поширення української мови великою мірою передбачає ненадання статусу державної російській мові. Зокрема, проти державного статусу російської мови в 2009 році виступав 51% респондентів по всій Україні, у 2010-му – 48%, у 2011-му – 44%, а в 2012-му – 46%. Нині найбільше противників державного статусу російської мови на Заході (89%); на Півночі та в Центрі їх 68% і 58%, на Півдні та Сході – 23% і 12,5% відповідно. Всі респонденти – прихильники «Свободи» виступають проти надання російській мові статусу державної⁶⁷.

Антикомунізм

Згідно з опитуванням Центру Разумкова (2008), до комуністичної ідеології негативно ставляться 62,3% респондентів у західній частині країни, 41,3% – у центральній, 27,5% – у східній і 27,2% – у південній⁶⁸. По всій Україні до комуністичної ідеології 2008 року негативно ставилися 38,7% опитаних⁶⁹.

⁶⁵ «Динаміка ідеологічних маркерів. Лютий 2012», Соціологічна група «Рейтинг», 29. Детальніше див.: www.ratinggroup.com.ua/upload/files/RG_national_markers_022012.pdf. Переглянуто 11.05.2012.

⁶⁶ Там само, 30.

⁶⁷ Там само, 12–13.

⁶⁸ «У політичному спектрі вирізняються окремі, більш або менш самостійні течії. Скажіть, будь ласка, як Ви ставитеся до наведених ідеологічних течій? (регіональний розподіл)», Центр Разумкова. Детальніше див.: www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=375. Переглянуто 11.05.2012.

⁶⁹ «У політичному спектрі вирізняються окремі, більш або менш самостійні течії. Як Ви ставитеся до наведених ідеологічних течій? (перелік)», Центр Разумкова. Детальніше див.: www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=338. Переглянуто 11.05.2012.

Тут також можна припустити, що ставлення до комуністичної ідеології слід розглядати в історичному контексті. Певним маркером сприйняття комунізму є реакція українців на ініціативу встановити пам'ятники Сталіну в українських містах⁷⁰. 2010 року цю ідею не схвалювали 76% респондентів західної частини країни, 57% – східної, 54,4% – центральної та 37,1% – південної. По всій Україні противники увічнення пам'яті Сталіна становили 56,7%⁷¹.

Критика Росії і боротьба з російським впливом в Україні

Від 2005 року українська компанія Research&Branding Group досліджує громадську думку населення України з актуальних питань українсько-російських відносин, а від 2008-го компанія ставить запитання про сприйняття Росії жителями України. Опитування показали, що станом на лютий 2012 року понад половина українців (57%) в цілому позитивно сприймають Росію – як братню країну (20%), дружню державу (23%) і стратегічного партнера України (14%). Близько чверти респондентів (24%) вбачають у Росії просто сусіда⁷². Протягом 2008–2012 років сприйняття Росії як джерела загрози для України коливалося від 2 до 5%, а як ворожої країни – від 1 до 5%⁷³.

У різних областях України ставлення до Росії не однакове. Згідно з опитуванням Київського міжнародного інституту соціології (KMIC) 2012 року, в основному погано і дуже погано ставляться до Росії 23% респондентів на Заході, 7,6% – у Центрі, 3,8% – на Півдні та 3,6% – на Сході. По всій Україні, згідно із цим опитуванням, негативно ставляться до Росії 9% респондентів⁷⁴.

Боротьба з африканською і азійською міграцією в Україну

2010 року експерти Національного інституту стратегічних досліджень на основі опитувань громадської думки, здійснених Інститутом соціології НАН України та KMIC, дійшли висновку, що «несприятлива економічна ситуація в Україні, високий рівень безробіття, неврегульовані міграційні потоки, зайнятість великої кількості населення у роздрібній торгівлі та конкуренція з

⁷⁰ Тут не розглядаємо питання про доцільність означення Сталінової ідеології як комуністичної.

⁷¹ «Як Ви ставитеся до ініціативи встановлення пам'ятників Йосипу Сталіну в містах України? (регіональний розподіл)», Центр Разумкова. Детальніше див.: www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=547. Переглянуто 11.05.2012.

⁷² «Україно-російські відносини очікують на оновлення. Росія за тиждень до виборів», R&B Group, 28 лютого, 2012. Детальніше див.: www.rb.com.ua/ukr/projects/uaru/8303. Переглянуто 11.05.2012.

⁷³ Там само.

⁷⁴ «Динаміка ставлення населення України і Росії одне до одного», Київський міжнародний інститут соціології, 2 березня, 2012. Детальніше див.: <http://kiis.com.ua/ua/news/view-139.html>. Переглянуто 11.05.2012.

представниками інших національностей вивели у “групи ризику” [...] такі національності як: китайці, негри [африканці. – A. Ш.], араби, турки, азербайджанці⁷⁵. Згідно зі спільним опитуванням КМІС та Інституту прав людини і запобігання екстремізму та ксенофобії (ІПЛЕКС) у листопаді 2011 року, тільки 2,6% і 3% респондентів по всій Україні погодилися з тим, що варто дозволяти африканцям і азіятам відповідно прибувати до України й надавати їм посвідку на проживання або громадянські права⁷⁶.

На жаль, у цих результатах опитувань немає даних про регіональні відмінності в ставленні до мігрантів з Африки й Азії, однак результати іншого опитування показують, що вкрай неприхильне ставлення зокрема до вихідців з Африки й Азії властиве всім регіонам України. Відповідаючи на запитання про напади на азіятів, африканців, євреїв і ромів, схвально посталися до таких нападів на членів від однієї до чотирьох груп 8,2% респондентів на Півдні, 6,5% – у Центрі, 5,4% – на Заході та 4,2% – на Сході⁷⁷.

Гетеросексизм

Згідно з опитуванням КМІС та ІПЛЕКС, у листопаді 2011 року 42,6% респондентів по всій Україні висловили згоду з тим, що гомосексуалів слід ізолятувати від суспільства. Прихильників гетеросексизму найбільше на Півдні (46,2%), далі йде Схід (44,1%), Захід (40,7%) і Центр (39,8%). Як і у випадку з негативним ставленням до вихідців із Африки й Азії, рівень гетеросексизму є порівняно однаковим у всіх регіонах України.

У таблиці 1 наведено інтегральний індекс відповідності ідеології «Свободи» політико-культурним настановам українського суспільства⁷⁸. Індекс не претендує на точність; його мета – показати приблизне співвідношення доктринальних настанов «Свободи» й української політичної культури. Говорити про точність заважають принаймні дві головні причини. По-перше,

⁷⁵ «“Оцінка стану толерантності українського суспільства: ризики і можливості для формування національної єдності”. Аналітична записка», *Національний інститут стратегічних досліджень*. Детальніше див.: www.niss.gov.ua/articles/500. Переглянуто 11.05.2012.

⁷⁶ «Аналітичний звіт “Права людини в Україні, рівень ксенофобії, ставлення до різних соціальних груп та регіональна толерантність”», *Інститут прав людини і запобігання екстремізму та ксенофобії*, 2011, 18. Детальніше див.: www.ihrpex.org/upl/doc/1ihrpex_agreport_nov2011_final_draft_6_41_41.docx. Переглянуто 11.05.2012. Про ситуацію із расизмом в Україні див. щомісячні звіти Вячеслава Лихачова з «Моніторингу проявів антисемітизму та ксенофобії»: «Моніторинг ксенофобії», *Євроазиатський Єврейський Конгрес*. Детальніше див.: <http://eajc.org/page443>. Переглянуто 11.05.2012.

⁷⁷ «Аналітичний звіт “Права людини в Україні”», 20.

⁷⁸ Частковий збіг доктринальних положень «Свободи» і політико-культурних настанов суспільства в окремих регіонах України як такий не є причиною електоральної підтримки «Свободи». Про причини цієї підтримки див.: Shekhovtsov, “The Creeping Resurgence of the Ukrainian Radical Right?”; Shekhovtsov, “From Para-Militarism to Radical Right-Wing Populism”; А. Умланд, А. Шеховцов, «Націонал-екстремізм, що не відбувся? Праворадикальна політика в Україні та загадка маргінальності українських ультранаціоналістів», *Політична критика* 2 (2011): 17–34.

Таблиця I. Інтегральний індекс відповідності пріоритетних тем доктрини ВО «Свобода» політико-культурним настановам українського суспільства (%)

Пріоритетна тема	Захід	Центр	Схід	Південь	вся Україна
Героїзація й уславлення ОУН-УПА	65,0	24,5	7,0	8,0	24,0
Захист і поширення української мови	89,0	63,0	12,5	23,0	46,0
Антикомунізм	62,3	41,3	27,5	27,2	38,7
Критика Росії та боротьба з російським впливом в Україні	23,0	7,6	3,6	3,8	9,0
Боротьба з африканською й азійською міграцією в Україну	Немає даних	Немає даних	Немає даних	Немає даних	2,6 (африканці) 3,0 (азіята) ⁷⁹
Гетеросексизм	40,7	39,8	44,1	46,2	42,6

соціологічні установи вживали різні методики збору даних, використаних в індексі. По-друге, запитання, поставлені респондентам, лише почасти корелюють із пріоритетними ідеологічними темами «Свободи».

На підставі цього індексу можна зробити такі висновки:

1. Доктрина «Свободи» великою мірою відповідає політичній культурі цілого українського суспільства тільки щодо несприйняття вихідців із Африки й Азії.
2. Трохи менше половини громадян України готові підтримати гетеросексистські гасла «Свободи» і прагнення партії захищати українську мову.
3. Більша частина українських громадян не поділяє антикомуністичних поглядів «свободівців» і героїзацію бійців ОУН-УПА.
4. Відверто негативне ставлення «Свободи» до Росії не має релевантної підтримки в українському суспільстві.
5. Історична проблематика (ОУН-УПА, комунізм) і антиросійські настрої є головними причинами дефіциту легітимності «Свободи» на загальнонаціональному рівні.
6. У західній частині країни політико-культурна легітимність партії є істотно вищою, ніж на Сході та Півдні, тоді як у центральній частині України рівень відповідності ідеології «Свободи» регіональній політичній культурі варіє від низького до середнього.

Чи прагне «Свобода» підвищити політико-культурну легітимність на загальнонаціональному рівні, а чи задовольняється статусом регіональної партії? Чи беруть «свободівці» участь у грамшіянській «позиційній війні» за культурну

⁷⁹ Тут слід нагадати про зворотне відношення: тільки 2,6% респондентів погодилися з тим, аби дозволити приїздити в Україну африканцям і 3% – азіятам.

гегемонію? Юрій Михальчишин (заступник голови Львівської обласної організації з питань політичної освіти і депутат Верховної Ради VII скликання) у статті, вміщений під псевдом «Нахтігаль», дає однозначно ствердну відповідь на друге запитання:

Через нову українську субкультуру до української контркультури, а відтак – до переможної і домінантної соціал-націоналістичної української культури нової доби! [...]

Наше завдання – генерувати здорові альтернативні цінності на противагу існуючим дегенеративним, готовчи таким чином ґрунт для національної культурно-візвольної війни. Підтримуючи гегемонію панівної псевдокультури, ми одночасно підриваємо й легітимність окупаційної політичної системи, яку вона обслуговує. Переможним завершенням культурно-візвольної війни та її кульмінацією стане розрив традиційного інформаційного поля, згортання всіх існуючих дискурсів в один проукраїнський з проведеним зачистки культурного поля для дезінфекції від чужорідних домішок⁸⁰.

Отже, Михальчишин визнає, що шлях «Свободи» до влади лежить через злам панівного політичного дискурсу та заміну його іншим, крайньо правим. Утім, питання про форму та зміст позиційної війни «свободівців» залишається відкритим.

Не можна не відзначити відносно високу частку освітян серед членів «Свободи». Приміром, 9 із 41 депутата (22%) Львівської облради і 6 із 18 депутатів (33%) Івано-Франківської облради, обраних від «Свободи» на виборах 2010 року, – освітяни. Для порівняння: серед 16 депутатів Івано-Франківської облради від «Батьківщини» освітян немає, а серед 15 депутатів тієї ж ради від «Нашої України» в університеті працюють троє. Аналіз виборчих списків 20 політичних об'єднань, які брали участь у дистрокових виборах до Верховної Ради 2007 року, засвідчує, що «Свобода» лідерувала за кількістю професорів у списках і ділила друге місце з блоком «Наша Україна – Народна Самооборона» за кількістю доцентів.

Одна з керівниць «Свободи», депутатка Верховної Ради VII скликання Ірина Фаріон, до виборів 2012 року працювала доцентом катедри української мови Національного університету «Львівська політехніка», а також була заступницею голови комісії з питань освіти та науки у Львівській облраді. Інший лідер партії, голова Івано-Франківської облради і заступник голови «Свободи» з ідеологічних питань Олександр Сич, має тісний зв'язок із найбільшою в Україні скаутською організацією «Пласт». Під цим оглядом варто

⁸⁰ Нахтігаль [Юрій Михальчишин], «Орієнтири культурної боротьби соціал-націоналізму», *Vatra. Націонал-революційний часопис*, 26 червня, 2010. Детальніше див.: www.vatra.cc/sotsial-natsionalizm/oriyentury-kulturnoyi-borotby-sotsial-natsionalizmu.html. Переглянуто 11.05.2012. Михальчишин, безпосередньо пов'язаний із неонацистською організацією «Автономний опір», яка спершу була незалежним рухом, але з часом стала екстремістською групою всередині «Свободи», вособлює найбільш екстремістське ідеологічне крило «Свободи». Втім, зважаючи на вузькі рамки цього дослідження, ідеологічну неоднорідність «Свободи» тут детально не розглядаємо.

Сергій Степаненко і Андрій Середа
(гурт «Кому вниз») на урочистих зборах
«Свободи», 24 вересня 2011 року
www.svoboda.org.ua

також згадати почаси успішні спроби «Свободи» долути до українського студентського руху та налагодити діяльність профспілки під «брендом» «Студентської Свободи»⁸¹. В рамках цього проекту «свободівці», зокрема, влаштовують зустрічі зі студентами вишів і проводять лекції та конкурси у школах. Участь членів «Свободи» в освітньому процесі дає партії змогу впливати на політико-культурні настанови молоді задля зміни політичного консенсусу.

Крім упливу на освітню сферу, найважливішим елементом позиційної війни «Свободи» є використання культурних практик, а надто творчості рок-гуртів. Понад дюжина українських музичних колективів виступала на заходах, до яких так чи так була дотична «Свобода»: «Кому вниз», «От Вінта», «Гайдамаки», «Плач Єремії», «Тінь сонця», «Тартак», «Цвіт Кульбаби», «Патронічі», «Рутенія», «Вій», «Дивні», «Мандри», «Масляна», «Орест Лютій», «Фліт». Особливо треба виокремити гурт «Кому вниз», що має за емблему змодифіковану восьмикінцеву свастику і підтримує стосунки зі «Свободою» від 1995 року. Попри те, що жоден із учасників гурту не є членом «Свободи», «Кому вниз» упродовж 2008–2012 років виступив щонайменше на дванадцяти концертах, асоційованих із партією Тягнибока, – і то не рахуючи участі лідера гурту Андрія Середи та решти музик у з'їздах «Свободи» і зорганізованих партією круглих столах.

Вочевидь, участь «Кому вниз» у «свободівських» акціях зумовлено близькістю світогляду музик та ідеології партії. Приміром, Середа в одному з інтерв'ю заявив:

загроза з боку нелегальних мігрантів безкінечно реальна. [...] Я не кажу, що треба ненавидіти чорних, арабів чи євреїв. Просто кожному – своя територія. Кожен має жити у своїй країні. У крайньому випадку іноземець має завжди пам'ятати, що перебуває в гостях⁸².

Вплив праворадикальної музики на політико-культурні настанови молоді важко переоцінити. Як стверджував Ен Стюарт Дональдсон, нині покійний лідер англійського неонацистського гурту «Skrewdriver», «[політичний] памфлет

⁸¹ Студентська Свобода. Детальніше див.: <http://studsvoboda.org.ua>. Переглянуто 11.05.2012.

⁸² «Андрій Середа: “Україна має бути національною державою”», *Народний оглядач*, 2 лютого, 2003. Детальніше див.: <http://sd.org.ua/news.php?id=453>. Переглянуто 11.05.2012.

Таблиця 2. Випуски ток-шоу за участі представників ВО «Свобода» (2005–2012 роки)

Період	Свобода слова (ICTV)	Велика політика з Євгенієм Кисельовим (Інтер)	Шустер LIVE («Україна» / Перший національний)
II половина 2005 р.	1	Не було випусків	Не було випусків
I половина 2006 р.	1	Не було випусків	Не було випусків
II половина 2006 р.	0	Не було випусків	Не було випусків
I половина 2007 р.	0	Не було випусків	Не було випусків
II половина 2007 р.	0	Не було випусків	Не було випусків
I половина 2008 р.	1	Не було випусків	Не було випусків
II половина 2008 р.	0	Не було випусків	0
I половина 2009 р.	0	Не було випусків	2
II половина 2009 р.	1	1	2
I половина 2010 р.	0	6	6
II половина 2010 р.	3	10	7
I половина 2011 р.	3	11	10
II половина 2011 р.	4	5	5
I половина 2012 р. ⁸³	3	3	7

читають тільки раз, а пісню вчать напам'ять і повторюють тисячу разів»⁸⁴. «Свобода» високо цінує внесок «Кому вниз» в агітацію:

Сучасні українські націоналісти зростають на творах «Кому Вниз». Безліч українців пройшли ініціацію самоусвідомлення, слухаючи музику Високого Духу. [...] Музику, що втілює дух Національної Революції»⁸⁵.

Утім, під упливом праворадикальної музики перебуває переважно молодь. Якщо брати суспільство загалом, то вагомий внесок у зміну політичної культури вносять мас-медії, а надто політичні та навколополітичні телепрограми. Дослідники та журналісти вже відзначали активну участь лідерів «Свободи» у чільних політичних ток-шоу, пов'язуючи її з можливим зиском від

⁸³ Збір даних завершено 5 травня 2012 року.

⁸⁴ Цит. за: Roger Griffin, *Fascism* (Oxford University Press, 1995), 363.

⁸⁵ «За підтримки ВО «Свобода» відбудеться Всеукраїнський тур гуртів «Кому вниз» та «Nazareth»», ВО «Свобода», 10 жовтня, 2008. Детальніше див.: www.svoboda.org.ua/diyalnist/anonsy/004931. Переглянуто 11.05.2012.

«реклами» правих радикалів для ПР і президента Януковича⁸⁶. Нам видається важливим приділити пильнішу увагу участі «свободівців» у телепрограмах, бо загальнонаціональне телебачення є в Україні основним джерелом інформації про політичні партії⁸⁷. У таблиці 2 показано кількість випусків трьох головних українських ток-шоу, в яких брали участь представники «Свободи»⁸⁸.

Для коректної інтерпретації цих даних варто взяти до уваги дві важливі дати: 15 березня 2009 року (перша половина 2009 року), коли «Свобода» здобула переконливу перемогу на дистрокових виборах до Тернопільської облради, і 31 жовтня 2010 року (друга половина 2010 року), коли партія Тягнибока виграла вибори до Івано-Франківської та Львівської облрад. Як видно з таблиці 2, всі три ток-шоу фактично не відреагували на перемогу правих радикалів у Тернопільській області. «Свобода слова» і далі ігнорувала крайньо правих аж до жовтня 2010 року (Тягнибока запросили на два випуски програми – 11 та 25 жовтня), але після місцевих виборів 2010 року «свободівців» почали залучати частіше. У підвищенні уваги «Свободи слова» до правих радикалів після їхнього успіху на місцевих виборах немає нічого дивного. У важливому дослідженні правого радикалізму Герберт Кітшелльт писав:

Після того, як бунтарські партії успішно виступлять на другорядних місцевих виборах, їхні досягнення додатково перебільшуються і широко висвітлюються за допомоги виборчої уваги медій. Ці партії завжди прагнуть до ефектних виступів і часто грають на популістському почутті невдоволення «простого народу» панівними колами, тому такі аутсайдерські партії є улюбленицями ЗМІ⁸⁹.

Спостереження Кітшелльта, вочевидь, є цілком слушним у випадку «Свободи слова», проте коли йдеться про ток-шоу «Велика політика» і «Шустер LIVE», то тут відсутнє збільшення випусків за участі представників «Свободи» відбулося ще до місцевих виборів 2010 року, тобто в першій половині 2010-го⁹⁰.

⁸⁶ Andreas Umland, “Ukraine right-wing politics: is the genie out of the bottle?,” *Open Democracy*, 3 January 2011. Детальніше див.: www.opendemocracy.net/od-russia/andreas-umland/ukraine-right-wing-politics-is-genie-out-of-bottle; Віталій Атанасов, «Особливості націонал-радикальної джинси», *Медіааграмотність*, 10 травня, 2011. Детальніше див.: <http://osvita.mediasapiens.ua/material/2505>; Сергій Щербина, «Політичні ток-шоу. Як вони це роблять?», *Українська правда*, 07 червня, 2011. Детальніше див.: www.pravda.com.ua/articles/2011/06/7/6275793. Переглянуто 11.05.2012.

⁸⁷ «З яких джерел Ви в основному отримуєте інформацію про партії та блоки?», *Центр Розумкова*. Детальніше див.: www.ucepss.org/ukr/poll.php?poll_id=224. Переглянуто 28.12.2012.

⁸⁸ Враховано тільки «свободівців», запрошених на ток-шоу як гостей, натомість членів партії серед авдиторії під увагу не беремо. Крім того, у випадку «Шустер LIVE» в період виходу програми на телеканалі «Україна» враховано тільки п'ятничні випуски.

⁸⁹ Herbert Kitschelt with Anthony J. McGann, *The Radical Right in Western Europe: A Comparative Analysis* (Ann Arbor: University of Michigan Press, 1995), 99.

⁹⁰ Цікаво, що у другій половині 2011 року кількість випусків ток-шоу «Велика політика» і «Шустер LIVE» за участі «свободівців» знизилася вдвічі. Можливим приводом до зміни політики телеканалів стала стаття Сергія Щербіни, опублікована наприкінці першої половини 2011 року.

Існують вагомі причини вважати, що зростання медійної популярності партії Тягнибока принаймні на телеканалах «Інтер» і «Перший національний», було зумовлено не так високими результатами правих радикалів на місцевих виборах восени 2010 року, як серйозними політичними змінами, які відбулися в першій половині 2010-го. По-перше, 25 лютого 2010 року президентом України став Віктор Янукович, змінивши на цій посаді Віктора Ющенка. По-друге, 11 березня 2010 року постав новий Кабінет Міністрів на чолі з членом ПР Миколою Азаровим, який заступив Юлію Тимошенко – популярну лідерку націонал-демократичного ВО «Батьківщина». Телеканали «Інтер» і «Перший національний» важко назвати незалежними. «Інтер» фактично належав Валерію Хорошковському, якого 11 березня 2010 року Янукович призначив керівником СБУ⁹¹. «Перший національний» є найбільшим державним телеканалом, мовлення там здійснює Національна телекомпанія України, від 17 березня 2010 року підпорядкована Кабмінові. Дострокові вибори до Тернопільської облради 2009 року показали, що електоральна популярність «Свободи» зростає коштом зниження підтримки двох націонал-демократичних партій – «Батьківщини» (або Блоку Юлії Тимошенко, БЮТ) і «Нашої України» (НУ), – які були на той час головними політичними опонентами Януковича і ПР. Якщо за результатами виборів до Тернопільської облради 2006 року БЮТ і НУ посіли перше і друге місця відповідно, то 2009 року вони опустилися на четверте і шосте місця, тоді як «Свобода» виграла вибори. Виглядає виправданим припущення, що політику телеканалів «Інтер» і «Перший національний», спрямовану на активніше залучення «свободівців» у ток-шоу, зінспірувалася ПР, яка намагалася, підвищуючи медія-видимість «Свободи», впливати на політичну культуру суспільства, а отже, сприяти зростанню легітимності крайньо правих. Така практика не є новою. Роджер Етвел, коментуючи початковий ріст популярності французького Національного фронту в 1980-х роках, писав:

Телебачення у Франції, як і раніше, великою мірою контролювало держава. [...] Намагаючись послабити помірковані праві сили, [президент Франсуа] Мітеран, ймовірно, доручив мережі державного телебачення надати більше доступу маргінальним партіям. [Лідер Національного фронту Жан-Марі] Ле Пен почав негайно використовувати свої обмежені можливості – він виявився близьким оратором на телебаченні і на масових мітингах. [...] З огляду на значення телебачення для сучасної передвиборної агітації та легітимності, це був великий прорив. Це також було корисно для партії, лідер якої мав потужну харизму, бо імідж Ле Пена справляв на людей більший вплив, ніж його політичні заяви⁹².

На наш погляд, саме зростання медійної популярності «Свободи» від 2010 року спричинилося до того, що відсоток громадян України, яким був невідомий політик Олег Тягнибок, знизився – згідно з опитуванням Центру

⁹¹ Втім, 18 січня 2012 року його було звільнено з цієї посади.

⁹² Roger Eatwell, *Fascism: A History* (New York: Allen Lane, 1996), 319–320.

Разумкова – з 28,5% у липні 2009 року до 6,9% у грудні 2011-го⁹³. Як пише Антоніс Елінас,

висвітлення в пресі є критичним політичним ресурсом для всіх політичних новачків, але особливо важить воно для крайньо правих. [...] Щойно медії починають висвітлювати погляди крайньої правиці, як та набуває респектабельності. Цитата в газетній статті, короткий виступ на телебаченні – все це повідомляє автодорії про політичну вагу скрайньо правих і перетворює маргінальну силу на чільного політичного гравця. Постійна присутність у фокусі ЗМІ допомагає зняти упередження, які, можливо, супроводжують крайні праві партії, і наділяє їх авторитетом як легітимних акторів політичної гри⁹⁴.

Однак Партія регіонів – не одинока велика партія, яка впливає на політико-культурні настанови суспільства. Долучення «свободівців» 5 серпня 2011 року до Комітету опору диктатурі, лідерами якого є націонал-демократичні «Батьківщина», «Фронт змін» і «Народна Самооборона», також сприяло легітимації крайньо правих⁹⁵. Ще тіснішому зближенню націонал-демократичних сил і «Свободи» – а отже, ще більшій нормалізації правого радикалізму, – сприяли домовленості між «Об’єднаною опозицією “Батьківщина”»⁹⁶ і «Свободою» про участь у парламентських виборах 2012 року. Головними пунктами цих домовленостей стало те, що обидві політичні сили «узгодили між собою кандидатів у народні депутати в одномандатних виборчих округах» та зобов’язалися «вести агітацію згідно з [...] принципами взаємоповаги і взаємного непоборювання між опозиційними політичними силами»⁹⁷.

Цікаво, що саме «Свобода» відмовилася приєднатися до «Об’єднаної опозиції», чим викликала критику з боку ув’язненої Тимошенко, яка назвала «самостійний похід» на вибори «Свободи» (а також «Удару» Віталія Кличка) «найголовнішою загрозою» успішній участі опозиційних сил у виборах⁹⁸.

⁹³ «Чи підтримуєте Ви діяльність Олега Тягнибока? (динаміка, 2009–2011)», Центр Разумкова. Детальніше див.: www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=494. Переглянуто 11.05.2012.

⁹⁴ Antonis A. Ellinas, *The Media and the Far Right in Western Europe: Playing the Nationalist Card* (Cambridge University Press, 2010), 32–33.

⁹⁵ Долучення «Свободи» до Комітету опору диктатурі викликало критику з боку окремих науковців, див.: «Відкритий лист до лідерів української демократичної опозиції щодо участі партії “Свобода” у Комітеті опору диктатурі», *День*, 5 квітня, 2012. Детальніше див.: www.day.kiev.ua/226447. Переглянуто 11.05.2012.

⁹⁶ Навесні–влітку 2012 року до «Об’єднаної опозиції “Батьківщина”» ввійшли партії «Батьківщина», «Фронт змін», «Народний рух України», «Народна самооборона», «За Україну!», «Реформи і порядок», Соціально-християнська партія та «Громадянська позиція».

⁹⁷ «ВО “Свобода” та Об’єднана опозиція “Батьківщина” оголосили про завершення переговорів щодо участі у виборах до Верховної Ради та спільні дії у ВР», *ВО “Свобода”*. Детальніше див.: www.svoboda.org.ua/diyalnist/novyny/031610. Переглянуто 13.08.2012.

⁹⁸ Юлія Мостова, Сергій Рахманін, «Юлія Тимошенко: З хворою спиною, але з міцним хребтом», *Дзеркало тижня. Україна* 15 (2012). Детальніше див.: http://dt.ua/POLITICS/yuliya_tymoshenko_z_hvorouy_spinoyu_ale_z_mitsnim_hrebtom-100889.html. Переглянуто 13.08.2012.

Арсеній Яценюк («Фронт змін»/«Батьківщина»), Олександр Турчинов («Батьківщина») і Олег Тягнибок на спільній конференції, де вони підписали заяву про взаємне непоборювання у виборчій кампанії та співпрацю в новому парламенті (26 липня 2012 року; УНІАН)

Поза всяким сумнівом, входження партії Тягнибока до єдиного електорального списку «Об'єднаної опозиції» стало би додатковим чинником «нормалізації» правого радикалізму в українському суспільстві, але водночас це «розчинило» би «свободівців» у націонал-демократичному списку та позбавило би партію індивідуальності⁹⁹.

Підсумовуючи цей розділ: на загальнонаціональному рівні «Свобода» лише почасти задовольняє другу умову легітимності боротьби за владу, адже її доктрина загалом не відповідає політико-культурним настановам українського суспільства. Втім, в окремих регіонах України, а саме у західних і почасти в центральних областях, легітимність «Свободи» за другою умовою вища, ніж на Сході та Півдні. Крім того, за допомоги культурних практик і впливу на освітній процес «Свобода» активно долучилася до позиційної війни для зміни політико-культурного консенсусу в українському суспільстві. Водночас у 2010–2011 роках «Свобода» істотно підвищила легітимність завдяки ПР, яка – за допомоги підконтрольних ЗМІ – зробила все можливе, аби збільшити медія-видимість крайньо правих задля зниження електоральної

⁹⁹ Однак, імовірно, не цей можливий розвиток ситуації став головною причиною відмови «Свободи» від спільної участі у виборах. «Самостійний похід» приваблював «свободівців» тим, що в разі подолання 5-відсоткового бар’єру вони отримували більше місць у Верховній Раді. З другого боку, провал виборчої кампанії «Свободи» за пропорційною системою, як слушно зазначила Тимошенко, був би вигідний ПР.

підтримки своїх політичних опонентів. Однак у 2011–2012 роках «Свобода» далі нарощувала легітимність, тісно співпрацюючи з політичними опонентами ПР – «Батьківщиною» та «Фронтом змін». Таким чином, головні політичні сили України, а саме ПР, з одного боку, та «Батьківщина» – з другого, зробили вагомий внесок у зміну суспільного консенсусу. Парадокс полягає в тому, що хоч ідеологічні засади «Свободи» цілком поділяє лише невелика частина українського суспільства, її доктрина – завдяки підвищенню медіа-видимості партії та її співробітництву з поміркованими політичними силами – стала вважатися нормальнюю, респектабельною й, отже, легітимною.

«Свобода» та суспільна підтримка

У цьому розділі розглянуто проблему виконання «Свободою» третьої умови легітимності. Отже, тут порушено питання про наявність виразно оприявненої згоди суспільства з діяльністю партії. Щобі відповісти на нього, проаналізуємо електоральні результати «свободівців» і оцінімо їхню членську базу.

Протягом свого існування «Свобода» брала участь у п'яти парламентських виборах. 1998-го та 2002 року до Верховної Ради потрапляв тільки Олег Тягнибок, але за результатами виборів 2012 року депутатами стали відразу 37 «свободівців». Розгляньмо стисло електоральну історію партії.

1994 року СНПУ ще не було офіційно зареєстровано, тому соціал-націоналісти брали участь у виборах як безпартійні. Партия висунула кандидатів тільки у Львівській області, але ніхто з них не здобув підтримки, достатньої, щоби стати депутатом Ради. Як уважає Богдан Нагайло, за СНПУ віддали голоси близько 50 000 виборців¹⁰⁰. Найвищий результат з-поміж однопартійців був у Криворучка – 5%¹⁰¹.

У виборах 1998 року, що відбувалися за змішаною системою, СНПУ брала участь у блоці «Менше слів», створеному спільно з ДСУ. По всій Україні за «Менше слів» проголосувало 45 155 виборців (0,16%), і блок опинився на передостанньому місці. Найбільший відсоток голосів «Менше слів» отримав у Львівській, Закарпатській і Волинській областях, найменший – в Автономній Республіці Крим, Кіровоградській і Донецькій областях. Однак Тягнибок, який обирається в одному з одномандатних округів Львівської області, набрав голосів більше (53 369), ніж блок, і став-таки депутатом Верховної Ради.

Через організаційну кризу СНПУ не брала участі у виборах 2002 року, але Тягнибока знову було обрано в одномандатному окрузі у Львівській області – за нього проголосувало 82 236 виборців. Цього разу його висунув «Блок Віктора Ющенка “Наша Україна”», і то офіційно Тягнибок ішов на вибори

¹⁰⁰ Богдан Нагайло, «Крайні праві організації в Україні», *Спостерігач* 6 (1994). Детальніше див.: www.uncpd.kiev.ua/publications/429. Переглянуто 11.05.2012.

¹⁰¹ Едуард Андрющенко, «Парамілітарні структури українського націоналістичного руху 90-х рр. ХХ ст.», 49.

Таблиця 3. Результати СНПУ/ВО «Свобода» на виборах до Верховної Ради, 1994–2012

Рік виборів	Тип вибороної системи	Голосів ЗА за пропорційною системою	% голосів ЗА за пропорційною системою
1994	Мажоритарна	—	—
1998	Змішана	45 155 ³	0,16
2002	Змішана	Участі не брала	Участі не брала
2006	Пропорційна	91 321	0,36
2007	Пропорційна	178 660	0,76
2012	Змішана	2 129 933	10,44

як безпартійний, – це виразно демонструє глибину організаційних проблем СНПУ на початку 2000-х.

Сама партія повернулася в електоральне поле тільки після «ребрендингу» 2004 року, вже як «Свобода». На виборах 2006 року, які відбувалися за пропорційною системою, партія Тягнибока отримала 91 321 голосів (0,36%). Найкращі результати «свободівці» показали у Львівській, Тернопільській та Івано-Франківській областях, найгірші – в АР Крим, Донецькій і Луганській областях.

На позачергових виборах 2007 року «Свобода» подвоїла електоральні результати порівняно з 2006-м: партію підтримало 178 660 виборців (0,76%). Регіональний розподіл за найкращими і найгіршими результатами залишився тим самим. Подібний розподіл подибуємо і на виборах 2012 року, проте самі результати змінилися докорінно. Вибори 2012 року відбувалися за змішаною системою: половину депутатів обирали за виборчими списками партії у загальнодержавному багатомандатному окрузі (з п'ятитисячковим прохідним бар'єром), а другу половину – за мажоритарною системою відносно більшості в одномандатних округах. Список «Свободи» підтримали 10,44% виборців, це забезпечувало мандатами 25 «свободівців». Ще 12 «свободівців» було обрано в одномандатних округах.

Загальні електоральні результати «Свободи» на виборах до Верховної Ради наведено в таблиці 3.

Результати обласних виборів для СНПУ/«Свободи» тривалий час були драматичними. 1994 року соціал-націоналісти спромоглися провести до Львівської облради чотирьох депутатів¹⁰², але це був одинокий великий електоральний успіх СНПУ, аж заки Тягнибок потрапив до Верховної Ради у 1998-му. Ситуація почала змінюватися з 2006 року, коли десять «свободівців» стали депутатами Львівської облради. Злет «Свободи» на Заході тривав і 2009

¹⁰² Зелик, «Історія СНПУ – ВО «Свобода»», 62.

Таблиця 4. Кількість членів ВО «Свобода», обраних депутатами обласних рад, 2006–2010 роки

Рік виборів	Волинська	Івано-Франківська	Київська	Львівська	Рівненська	Тернопільська	Хмельницька	Чернівецька
2006	—	—	—	10	—	—	—	—
2009	—	—	—	—	—	50	—	—
2010	6	18	5	41	5	—	4	4

року: на тлі відмови БЮТ і «Фронту змін» від агітації перед досрочевими виборами до Тернопільської облради, законність яких вони ставили під сумнів, «Свобода» здобула 34,69% голосів і 50 депутатських мандатів. На другому місці опинився «Єдиний Центр», за який віддали голоси 14,2% виборців. Проте найбільшого на той момент електорального успіху на регіональних виборах «Свобода» домоглася 2010 року, коли крайньо праві здобули представництво ще в шести облрадах, на додачу до Львівської та Тернопільської (див. таблицю 4).

Попри чималі успіхи «свободівців» на регіональних виборах 2010 року, вони змогли стати депутатами облрад лише на Заході і – вкрай обмежено – у Центрі країни. Схід і Південь, як і раніше, залишилися поза електоральною досяжністю партії Тягнибока. Однак, на відміну від усіх попередніх кампаній, 2010 року «Свобода» брала участь у виборах до всіх обласних рад.

Що стосується членської бази СНПУ/«Свободи», то мусимо визнати, що нині існує дуже мало вірогідних джерел, за якими можна зробити висновки про кількість членів партії в різні періоди її діяльності¹⁰³.

Виступаючи у Верховній Раді 18 грудня 1992 року, голова СБУ Євген Марчук повідомив:

Як заявляє керівництво партії, [СНПУ] налічує близько 300 членів, об'єднаних в осередки в 13 нібито обласних центрах України. Хоч у дійсності, я про це говорю абсолютно точно і відкрито, їх налічується близько 30–40 чоловік. Хотів би підкреслити, що майже всі ці партії чи групи завжди в десятки разів перевільшують свою чисельність, перевільшують свою діяльність і таке інше¹⁰⁴.

Важко не погодитися з Марчуком. Очільник Харківської обласної організації «Свободи» Ігор Швайка також згадував, що попервах до партії входило

¹⁰³ У відповідь на мій запит про кількість членів «Свободи» Державна реєстраційна служба України повідомила, що в реєстраційні органи відомості про кількісний склад партій не подаються.

¹⁰⁴ «Засідання сорок шосте. Сесійний зал Верховної Ради України. 18 грудня 1992 року. 16 година», *Верховна Рада України*, 18 грудня, 1992. Детальніше див.: http://static.rada.gov.ua/zakon/skl1/BUL16/181292_46.htm. Переглянуто 11.05.2012.

кілька десят (але не сотні!) осіб¹⁰⁵. Наявність проблем із членським складом СНПУ на початку існування підтверджує і той факт, що соціал-націоналісти – як і решта партій у Львівській області – 1994 року не змогли «запропонувати електоратові повний список із 23 своїх кандидатів», виставивши на виборах до облради лише 18 кандидатів¹⁰⁶.

Імовірно, саме готуючись до офіційної реєстрації, СНПУ почала жваво наощущувати членську базу. А що Мін'юст таки зареєстрував соціал-націоналістів, то вони, либо нь, виконали зокрема умови статті 15 закону «Про об'єднання громадян»: «Заява про реєстрацію політичної партії повинна бути підтримана підписами не менш як однієї тисячі громадян України, які мають виборче право»¹⁰⁷.

Немає сумніву, що СНПУ істотно збільшила кількість членів до 1999–2000 років, проте організаційна криза початку 2000-х неабияк окошилася на партії. Попри це, після ухвалення закону «Про політичні партії в Україні» соціал-націоналісти 2003 року успішно пройшли перевірку в Мін'юсті. За новим законом, «рішення про створення політичної партії [...] має бути підтримано підписами не менше десяти тисяч громадян України»¹⁰⁸. Отже, 2003 року СНПУ налічувала щонайменше 10 000 членів. Саме такі дані наводить Фундація «Відкрите суспільство»¹⁰⁹.

Про сучасний стан членського складу «Свободи» відомо мало. Від 2009 року на її офіційному сайті зазначено, що «на сьогодні понад 15 тисяч українців є членами партії»¹¹⁰; таке саме число називав 2010 року і Тягнибок на інтернет-форумі «Свободи»¹¹¹. У серпні 2012 року Тягнибок повідомив про «блíзько 20 тисяч членів»¹¹². Дані про приблизну кількість «свободівців» також зведено в таблиці 5.

Навіть якщо погодитися з тим, що нині у «Свободі» є 20 000 членів, ця кількість не може бути свідченням виразно оприявненої згоди українського суспільства із діяльністю партії. Для порівняння: тільки в Івано-Франківській області, де «свободівці» перемогли на виборах до облради 2010 року, ПР

¹⁰⁵ Жанна Титаренко, «“Свобода”, Всеукраїнське Об’єднання, харківський осередок», *Справжня Варта*, 6 травня, 2010. Детальніше див.: <http://varta.kharkov.ua/politaktiv/dovidnik/1081292.html>. Переглянуто 11.05.2012.

¹⁰⁶ Роман Скабара, «Завдання електоральної географії у процесі становлення громадянського суспільства в Україні», *Суспільно-гуманітарні студії* 1 (1998): 15.

¹⁰⁷ Закон України «Про об'єднання громадян».

¹⁰⁸ Закон України «Про політичні партії в Україні».

¹⁰⁹ «Всеукраїнське об'єднання “Свобода” (попередня назва: Соціал-Національна партія України (СНПУ))», *Фундація «Відкрите суспільство»*, 2003. Детальніше див.: www.deputat.org.ua/old/index.php?action=party&lng=ukr&part=party_detail&party_id=4. Переглянуто 11.05.2012.

¹¹⁰ «Історія ВО “Свобода”», *ВО “Свобода”*. Детальніше див.: www.svoboda.org.ua/pro_partyu/istoriya. Переглянуто 11.05.2012.

¹¹¹ «Кількість членів партії», *Форум ВО «Свобода»*, 01 вересня, 2010. Детальніше див.: www.forum.vosvoboda.info/viewtopic_10947.php. Переглянуто 11.05.2012.

¹¹² «“Свободу” після виборів реформують», *Західна інформаційна корпорація*, 21 серпня, 2012. Детальніше див.: <http://zik.ua/ua/news/2012/08/21/364874>. Переглянуто 28.12.2012.

**Таблиця 5. Приблизна кількість членів
СНПУ/ВО «Свобода»,
1991–2012 роки**

Рік	Кількість членів
1991–1992	30–40
1995	1 000
2003	10 000
2009	15 000
2010	15 000
2012	20 000

«Народна Самооборона» («Вперед, Україно!») мають у своїх лавах понад 600 тис. і понад 50 тис. членів відповідно¹¹⁶.

Приголомшивий прорив «Свободи» на парламентських виборах 2012 року свідчить про те, що легітимність партії за останні кілька років великою мірою підвищилася. Проте, попри електоральний «дранг нах оsten» «Свободи», тобто збільшення підтримки її на Сході та Півдні країни, привабливість партії у цих регіонах залишається низькою. З усіх південно-східних областей тільки на Дніпропетровщині «Свобода» подолала загальнонаціональний електоральний прохідний бар’єр, здобувши 5,19% голосів. Ураховуючи невисоку підтримку «свободівців» на Півдні та Сході та вузьку членську базу партії на загальнонаціональному рівні, можна сказати, що «Свобода» лише частково виконує третю умову легітимності боротьби за владу.

Висновки

Проаналізувавши здатність «Свободи» задовольняти три умови легітимності боротьби за владу, можемо висновувати, що:

1. «Свобода» як політична партія нині не порушує законів України, отже, є легальним політичним об’єднанням.

¹¹³ «Обласні організації», Партія регіонів. Детальніше див.: www.partyofregions.org.ua/ru/oblast. Переглянуто 11.05.2012.

¹¹⁴ «Івано-Франківська “Батьківщина” Шлемку довіряє одноголосно», Malakava, 6 березня, 2012. Детальніше див.: <http://malakava.com/articles/17111>. Переглянуто 28.12.2012.

¹¹⁵ «Віктор Балога: “Справжня народна політика об’єднує людей навколо розвитку країни”, Єдиний Центр 25 (2009): 5.

¹¹⁶ «Юлія Тимошенко залишається єдиним і незмінним лідером партії “Батьківщина”, – Олександр Турчинов», Батьківщина, 30 березня, 2012. Детальніше див.: <http://byut.com.ua/news/10456.html>; «Виталий Бруневич: Наша сила в том, что нас не обезобразила влада», Народна самооборона, 13 квітня, 2009. Детальніше див.: www.nso.org.ua/mass-media/3959. Переглянуто 11.05.2012.

на 1 травня 2011 року налічувала 20 801 членів¹¹³. 20 тисяч членів також налічувала у березні 2012 року Івано-Франківська обласна організація «Батьківщина»¹¹⁴. «Єдиний Центр», який на виборах до Тернопільської облради здобув удвічі менше голосів, ніж «Свобода», у 2009 році, мав «блізько 100 тисяч членів»¹¹⁵. Партнери «Свободи» з Комітету опору диктатурі «Батьківщина» та

2. «Свобода» демонструє дефіцит легітимності в царині відповідності доктринальних зasad партії політичній культурі українського суспільства. Насамперед це стосується Сходу і Півдня України, де населення не сприймає «свободівської» ідеології, натомість західні та почасти центральні регіони демонструють більший ступінь збігу цієї ідеології та політичних субкультур.

3. В Україні існують обмежені свідчення згоди суспільства з діяльністю «Свободи». Попри високі та відносно високі електоральні показники в західних і центральних областях відповідно, на Сході та Півдні країни «свободівці» загалом не мають довіри виборців. Okрім того, нині членами партії є лише 0,05% українських громадян із правом голосу, що також підтверджує тезу про дефіцит легітимності.

Боротьбу «Свободи» за владу можна вважати обмежено легітимною. Водночас ми спостерігаємо спроби керівництва партії підвищити ефективність виконання другої і третьої умов легітимності: «свободівці» ведуть позиційну війну і здобувають підтримку поміркованих політичних сил; партія нарощує електоральну базу і розширює представництво в усіх областях країни, намагається експлуатувати актуальні культурні, політичні та соціальні проблеми. Якщо «ресурсабілізація» «Свободи» триватиме, то можна припустити, що легітимність її боротьби за владу зміцнюватиметься. Водночас ідеологічна радикалізація партії здатна вплинути на її легітимність як позитивно, так і негативно. Перший варіант уможливить тільки суттєва радикалізація самого суспільства; другий виглядає реальнішим, адже політико-культурні настанови суспільства – попри активні спроби позиційної війни з боку «свободівців» – дуже важко піддаються модифікації.

Anton SHEKHOVTSOV
**The All-Ukrainian Union Svoboda:
The Issue of Legitimacy in the Struggle for Power**

The author argues that, using the theoretical principles of the British political scientist David Beetham on legitimacy of authority, we can talk about the legitimacy of a political party's struggle for power if three conditions are fulfilled:

1. A political party does not violate any laws that regulate the activities of political parties in a given country;
2. A party's political doctrine does not contradict the political-cultural norms of society;
3. Society clearly agrees with the activities of a party.

The first condition is absolute: in case of its violation, a party's struggle for power is deemed *illegitimate*. The other two conditions are relative: in cases of their total or partial violation, one can speak of the *deficit of legitimacy*. The article examines each of the three stipulations of the legitimacy of the struggle for power through the case study of the radical right All-Ukrainian Union Svoboda; as well as

analyzing specific strategies which the party leaders employ in order to strengthen their legitimacy.

Author arrives at the following conclusions:

(1) During the first period of the party's existence (when it was known as the Social-National Party of Ukraine, 1991–2004), there were valid doubts about the legitimacy of the party. However, in view of the changes which took place after the renaming of the party and the organizational and ideological “rebranding” in 2004, it is possible to say that today Svoboda fully adheres to the first principle of legitimacy, as it does not violate any Ukrainian laws which regulate the activities of political parties.

(2) Svoboda exhibits a deficit of legitimacy in the area of the appropriateness of the doctrinal principles of the party with regard to the political culture of Ukrainian society. This especially applies to Eastern and Southern Ukraine, where the ideology of Svoboda is largely not accepted by citizens, whereas the Western and partly Central regions of the country demonstrate a higher degree of concurrence between the ideology of Svoboda and political subcultures.

(3) In Ukraine, there exists limited evidence of society's agreement with the activities of Svoboda. Aside from the party's high and relatively high electoral gains in Western and Central regions respectively, in the Eastern and the Southern parts of the country, Svoboda members generally do not earn the trust of the electorate. Also, at the moment, only 0,05% of Ukrainians with the right to vote are members of the party, thereby also supporting the thesis of the deficit of Svoboda's legitimacy.

Main conclusions: Svoboda's struggle for power can be considered as one of limited legitimacy. At the same time, we observe the party leaders' attempts at raising the effectiveness of fulfilling the second and third conditions of legitimacy: Svoboda members are engaged in a war of position and receive support of moderate political powers; the party is accumulating electorate support and is broadening its representation in all regions of the country; it aspires to exploit existing cultural, political, and social problems. In case it continues the process of gaining respectability, one can suggest that the legitimacy of its struggle for power will strengthen. However, the ideological radicalization of the party may exert positive as well as negative impact on its legitimacy. The first variant is only possible in case of an increasing radicalization of society itself; the second variant seems more probable since politico-cultural positions of society – even against the background of Svoboda's war of position – are still very difficult to modify.

Bibliography

Adamson W. L., Hegemony and Revolution: A Study of Antonio Gramsci's Political and Cultural Theory. Berkeley: University of California Press, 1980

Almond G. A., Verba S., The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations. Newbury Park: Sage Publications, 1989

Almond, G. A. The Appeals of Communism. Princeton University Press, 1954

Analitychnyj zvit “Prava liudyny v Ukraini, riven’ ksenofobii, stavlennia do ri-
znykh sotsial’nykh hrup ta rehional’na tolerantnist” // Instytut prav liudyny i zapo-
bihannia ekstremizmu ta ksenofobii, 2011, 18. www.ihrpex.org/upl/doc/1ihrpex_areport_nov2011_final_draft_6_41_41.docx

Andriushchenko E., Ob’iednannia “Derzhavna samostijnist’ Ukrayny” u
politychnomu zhytti 1989–2003 rr. // Naukovi pratsi istorychnoho fakul’tetu
Zaporiz’koho natsional’nogo universytetu XXIX, 2010

Andriushchenko E., Paramilitarni struktury ukrains’koho natsionalistychnoho
rukhu 90-kh rr. XX st. // Naukovi pratsi istorychnoho fakul’tetu Zaporiz’koho
natsional’nogo universytetu XXX, 2011

Atanasov V., Osoblyvosti natsional-radykal’noi dzhynsy // Mediahramotnist’,
10 travnia, 2011. <http://osvita.mediasapiens.ua/material/2505>

Baloha V., “Spravzhnia narodna politsyla ob’iednuje liudej navkolo rozvytku
krajiny” // Iedynyj Tsentr 25 (2009)

Bar-On T., Where Have All the Fascists Gone? Aldershot: Ashgate, 2007

Beetham D., Max Weber and the Legitimacy of the Modern State //
Analyse&Kritik 13, 1, 1991

Beetham D., The Legitimation of Power. Hounds Mills: Macmillan Education
Ltd., 1991

BNP boss pulls out of Palace trip. BBC News, 27 May, 2009

Brunevych V., Nasha sila v tom, chto nas ne obezobrazila vlast’ // Narodna sa-
mooborona, 13 kvitnia, 2009. www.nso.org.ua/ru/mass-media/3959

Chy pidtrymuite Vy dijal’nist’ Oleha Tiahnyboka? (dynamika, 2009–2011) //
Tsentr Razumkova. www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=494

Dnepropetrovskie kommunisty trebuiut zapretit’ deiatel’nost’ VO “Svoboda” //
Interfaks-Ukraina, 18 maia, 2011. www.interfax.com.ua/rus/pol/68901

Donselaar J., Patterns of Response to the Extreme Right in Western Europe //
Right-Wing Extremism in the Twenty-First Century, eds. Peter H. Merkl and
Leonard Weinberg. London: Frank Cass Publishers, 2003

Dynamika ideologichnykh markeriv. Liutyj 2012 // Sotsiologichna grupa
«Rejtyng», 29. www.ratinggroup.com.ua/upload/files/RG_national_markers_022012.pdf

Dynamika stavlennia naselennia Ukrayny i Rosii odne do odnoho // Kyivs’kyj
mizhnarodnyj instytut sotsiologii, 2 bereznia, 2012. <http://kiis.com.ua/ua/news/view-139.html>

Eatwell R., Fascism: A History. New York: Allen Lane, 1996

Eatwell R., Ten Theories of the Extreme Right // Right-Wing Extremism in the
Twenty-First Century, eds. Peter H. Merkl and Leonard Weinberg. London: Frank
Cass Publishers, 2003

Ellinas A. A., The Media and the Far Right in Western Europe: Playing the
Nationalist Card. Cambridge University Press, 2010

European Parliament resolution on the result of the legislative elections in
Austria and the proposal to form a coalition government between the ÖVP (Austrian

People's Party) and the FPÖ (Austrian Freedom Party). European Parliament, 3 February, 2000

Fürstenau M., Renewed efforts to ban German far-right NPD // Deutsche Welle, 16 March, 2012. www.dw.de/dw/article/0,,15811961,00.html. Переглянуто 11.05.2012

Griffin R., *Fascism*. (Oxford University Press, 1995

Habermas J., Intolerance and Discrimination // International Journal of Constitutional Law 1, 1, 2003

Iak Vy stavytesia do initsiatyvy vstanovlennia pam'iatnykiv Josypu Stalinu v mistakh Ukrayny? (rehiornal'nyj rozpodil) // Tsentr Razumkova. www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=547

Istoriia VO "Svoboda" // VO «Svoboda». www.svoboda.org.ua/pro_partiyu/istoriya

Iuliia Tymoshenko zalyshaiet'sia iedynym i nezminnym liderom partiji "Bat'kivshchyna", – Oleksandr Turchynov // Bat'kivshchyna, 30 bereznia, 2012. <http://byut.com.ua/news/10456.html>

Ivano-Frankivs'ka "Bat'kivshchyna" Shlemku doviriae odnoholosno // Malakava, 6 bereznia, 2012. <http://malakava.com/articles/17111>

Kabeshev R., «Novye pravye» na marshe: Frantsiia... dalee vezde? N. Novgorod, 1999

Kestel L., Godmer L., Institutional Inclusion and Exclusion of Extreme Right Parties // Western Democracies and the New Extreme Right Challenge, eds. Roger Eatwell and Cas Mudde. London: Routledge, 2004

Kholiavka A., Iaka Ievropa? // Oriientyry 7, 2001

Kil'kist' chleniv partiji // Forum VO «Svoboda», 01 veresnia, 2010. www.forum.vosvoboda.info/viewtopic_10947.php

Kitschelt H. with Anthony J. McGann, The Radical Right in Western Europe: A Comparative Analysis. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1995

Konstyutsiia Ukrayny, Verkhovna Rada Ukrayny. <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>

Lears T. J., The Concept of Cultural Hegemony: Problems and Possibilities // The American Historical Review 90, 3, 1985

Luganskie deputaty trebuiut zapretit' "Svobodu" // Donbass.UA, 10 maia, 2011. <http://donbass.ua/news/politics/2011/05/10/luganskie-deputaty-trebujut-zapretit-svobodu.html>

L'vovskie kommunisty trebuiut ot VR zapretit' "Svobodu" // Podrobnosti, 08 iiunia, 2011. <http://podrobnosti.ua/power/2011/06/08/774232.html>

Martyniuk L., Chomu na nashykh stiahakh znak "Ideia Natsii" // Pravyj napriam, 45. 19 zhovtnia 1997 r.

Meret S., The Danish People's Party, the Italian Northern League and the Austrian Freedom Party in a Comparative Perspective: Party Ideology and Electoral Support. PhD dissertation submitted to Aalborg University, 2009

Ministerstvo iustysii vvazhaie zakonnymy polozhennia "Prohramy zakhystu ukrainitsiv" // VO «Svoboda», 5 sichnia, 2006. www.svoboda.org.ua/diyalnist/novyny/002379

Monitoring ksenofobii // Evroaziatskij Evrejskij Kongress. <http://eajc.org/page443>

Moroz V., U poshukakh ukrains'koho Pinocheta? L'viv, 1999

Mostova I., Rakhmanin S., Iuliia Tymoshenko: Z khvoroiu spynou, ale z mitsnym khrebтом // Dzerkalo tyzhnia. Ukraina 15, 2012 http://dt.ua/POLITICS/yuliya_tymoshenko_z_hvoroyu_spinoyu,_ale_z_mitsnim_hrebtom-100889.html

Na 1 sichnia 2003 roku Min'iustom Ukrayni zareistrovano 125 politychnykh partij // Ministerstvo iustysii Ukrayni, 14 sichnia, 2003. www.minjust.gov.ua/0/news/3015

Nahajlo B., Krajni pravi orhanizatsiji v Ukrajini // Spoterihach 6, 1994 www.uncpd.kiev.ua/publications/429

Nakhtihal' [Iurij Mykhal'chyshyn], Oriientyry kul'turnoi borot'by sotsial-natsionalizmu // Vatra. Natsional-revolutsijnyj chasopys, 26 chervnia, 2010. www.vatra.cc/sotsial-natsionalizm/oriyentry-kulturnoyi-borotby-sotsial-natsionalizmu.html

Oblasni orhanizatsiji // Partia rehioniv. www.partyofregions.org.ua/ru/oblast

Osnovatel' Sotsial-Natsional'noi partii Iaroslav Andrushkiv: "Esli vyavili seksota, to luchshe ne trogat'" // Glavkom, 26 lypnia, 2011. <http://glavcom.ua/articles/4295.html>

"Otsinka stanu tolerantnosti ukrains'koho suspil'sta: ryzyky i mozhlyvosti dla formuvannia natsional'noi iednosti". Analitychna zapyska // Natsional'nyj institut stratehichnykh doslidzhen'. www.niss.gov.ua/articles/500

Pan'ko P., Mistse Ukrayny v Ievropi // Oriientyry 6, 2001

Parubij A., Ievropa vil'nykh natsij // Oriientyry 1, 1999

Parubij A., Na hrani dvokh svitiv // Pravyj napriam, 24. 26 chervnia 1997 r.

Parubij A., Nash shliakh // Pravyj napriam, 39. 19 zhovtnia 1997 r.

Parubij A., Pohliad sprava: stati, vystupy, interv'iu. L'viv, 1999

Parubij A., Zmina nazvy SNPU niikym chynom ne pov'iazana iz spivpratseiu partii z blokom "Nasha Ukraina" // Vholos, 18 liutoho, 2004. <http://vgolos.com.ua/politic/news/32508.html>

Popper K., The Open Society and Its Enemies. Vol. 1. London: Routledge, 1945

Postanova 3 sichnia 2006r. №29 «Prozvernennia do Ministerstva iustysii Ukrayny shchodo vnesennia nym podannia do Verkhovnogo Sudu Ukrayni pro zaboronu dijal'nosti Vseukrains'koho ob'iednannia "Svoboda"», Tsentral'na vyborcha komisiia, 3 sichnia, 2006. www.cvk.gov.ua/pls/acts>ShowCard?id=20208&what=0

Potsilujko A., Miscellanea // Oriientyry 1, 1999

Povnyj tekst vystupu Oleha Tiahnyboka na hori Iavoryna // VO «Svoboda», 17 lypnia, 2004. www.svoboda.org.ua/dokumenty/vystupy/002108

Proekt Zakonu pro protydiiu ekstremizmu, Verkhovna Rada Ukrayny, 15 serpnia, 2011. http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=41152

Prohrama Sotsial-Natsional'noi partii Ukrayni // Radykal'nyj Ukrains'kyj Natsionalizm. <http://web.archive.org/web/20060715130656/www.run.org.ua/content/view/531/33>

- Pullan B., Michele Abendstern, A History of the University of Manchester, 1973–90. Manchester University Press, 2004
- Rawls J., A Theory of Justice. Cambridge: Belknap Press of Harvard University Press, 1971
- “Regional” Kolesnichenko predlaigaet zapretit’ “Svobodu” // Ukrains’ki Novyny, 11 travnia, 2011. <http://un.ua/rus/article/328115.html>
- Report on countering racism and xenophobia in the European Union. European Parliament, 28 February, 2000
- Rudling P., The Return of the Ukrainian Far Right: The Case of VO Svoboda // Analyzing Fascist Discourse: European Fascism in Talk and Text, eds. Ruth Wodak and John E. Richardson. London: Routledge, 2012
- Sereda A., Ukraina maie buty natsional’noiu derzhavoio // Narodnyj ohliadach, 2 liutoho, 2003. <http://sd.org.ua/news.php?id=453>
- Shcherbyna S., Politychni tok-shou. Iak vony tse robliat’? // Ukrains’ka pravda, 07 chervnia, 2011. www.pravda.com.ua/articles/2011/06/7/6275793
- Shekhovtsov A., From Para-Militarism to Radical Right-Wing Populism: The Rise of the Ukrainian Far-Right Party Svoboda // Right-wing Populism across Europe: Re/Emergence and Transformation of European Right-wing Politics and Discourses, eds. Ruth Wodak, Brigitte Mral and Majid KhosraviNik. London: Bloomsbury Academic, 2013
- Shekhovtsov A., The Creeping Resurgence of the Ukrainian Radical Right? The Case of the Freedom Party // Europe-Asia Studies 63, 2011
- Skabara R., Zavdannia elektoral’noji heohrafiji u protsesi stanovlennia hromadians’koho suspil’stva v Ukrajini // Suspil’no-humanitarni studiji 1, 1998
- Sotsial-natsional’na partia Ukrainy. Opys emblem // Ministerstvo iustitsii Ukrainy. <http://minjust.gov.ua/0/28447>
- Stehnij O., Typy politychnoi kul’tury rehional’nykh spil’nost Ukraine // Visnyk L’vivs’koho universytetu. Ser. Sotsiolohiia 2, 2008
- Sud zapretil “Russkomu edinstvu” marshirovat’ 9 maia vo L’vove // Levyi bereg, 4 maia, 2011. http://lb.ua/news/2011/05/04/9_4860_sud_zapretil_russkomu_edinstvu.html
- Svoboda (chynna). VO «Svoboda», 12 serpnia, 2009. www.svoboda.org.ua/pro_partiyu/prohrama
- “Svobodu” pislia vyboriv reformuiut’ // Zakhidna informatsijna korporatsiia, 21 serpnia, 2012. <http://zik.ua/ua/news/2012/08/21/364874>
- Taylor S., Race, Extremism and Violence in Contemporary British Politics // Journal of Ethnic and Migration Studies 7, 1, 1978
- Tiahnybok O., “Meni b ne khotilosia, shchoby moi pohliady i moia pozysciia nashkodyly Iushchenkovi” // Ukrains’ka pravda, 31 bereznia, 2004. www.pravda.com.ua/news/2004/03/31/2998984
- Tytarenko Z., “Svoboda”, Vseukrajins’ke Ob’iednannia, kharkivs’kyj osredok // Spravzhnia Varta, 6 travnia, 2010. <http://varta.kharkov.ua/politaktiv/dovidnik/1081292.html>

U politychnomu spektri vyrizniaut'sia okremi, bil'sh abo mensh samostijni techii. Skazhit', bud' laska, iak Vy stavytesia do navedenykh ideologichnykh techij? (rehiion-al'nyj rozpodil) // Tsentr Razumkova. www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=375

Ukraino-rosijs'ki vidnosyny ochikui't na onovlennia. Rosiia za tychden' do vyboriv // R&B Group, 28 liutoho, 2012. www.rb.com.ua/ukr/projects/uaru/8303

Umland A., Shekhovtsov A., Natsional-ekstremizm, shcho ne vidbuvsia? Pravoradykal'na polityka v Ukrainsi ta zahadka marhinal'nosti ukrains'kykh ul'tra natsionalistiv // Politychna krytyka 2, 2011

Umland A., Ukraine right-wing politics: is the genie out of the bottle? // Open Democracy, 3 January 2011. www.opendemocracy.net/od-russia/andreas-umland/ukraine-right-wing-politics-is-genie-out-of-bottle

Vidkrytyj lyst do lideriv ukrajins'koji demokratychnoji opozitsiji shchodo uchasti partiji "Svoboda" u Komiteti oporu dyktaturi // Den', 5 kvitnia, 2012. www.day.kiev.ua/226447

Vseobshchaia deklaratsiia prav cheloveka. http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_015

Vseukrajins'ke ob'iednannia "Svoboda" (poperednia nazva: Sotsial-Natsional'na partiiia Ukrajiny (SNPU)) // Fundatsiia «Vidkryte suspil'stvo», 2003. www.deputat.org.ua/old/index.php?action=party&lng=ukr&part=party_detail&party_id=4

Vysnovok Holovnoho naukovo-ekspertnoho upravlinnia 25.04.2012 // Verkhovna Rada Ukrainsi, 25 kvitnia, 2012. http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc34?id=&pf3511=41152&pf35401=221156

Z iakykh dzherel Vy v osnovnomu otrymuite informatsiui pro partii ta bloky? // Tsentr Razumkova. www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=224

Za pidtrymky VO "Svoboda" vidbudet'sia Vseukrains'kyj tur hurtiv "Komu vnyz" ta "Nazareth" // VO «Svoboda», 10 zhovtnia, 2008. www.svoboda.org.ua/diyalnist/anonsy/004931

Zakon Ukrainsi «Pro ob'iednannia hromadian», Verkhovna Rada Ukrainsi. <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2460-12>

Zakon Ukrainsi vid 5 kvitnia 2001 roku № 2365-III «Pro politychni partii v Ukrainsi», Ministerstvo iustytsii Ukrainsi <http://minjust.gov.ua/0/2126>

Zasidannia sorok shoste. Sesijnyj zal Verkhovnoji Rady Ukrajiny. 18 hrudnia 1992 roku. 16 hodyna // Verkhovna Rada Ukrajiny, 18 hrudnia, 1992. http://static.rada.gov.ua/zakon/skl1/BUL16/181292_46.htm

Zelyk R., Istoryia SNPU – VO "Svoboda" // Kurs I. Osnovy natsionalizmu. Ivano-Frankiv's'k, 2008